

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATI BHAWAN TEXTS.

No 63

Mamkrishna Acharya, D. Sc.,
Laxa, Benares City.

EDITED BY
MAHANAHOPADHYAYA
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

The Bhaktyadhikaranamala

PART 1.

PRINTED BY MR. H. P. DUTT
AT THE EUREKA PRINTING WORKS,
BENARES CITY.

1936

भक्त्यधिकरणमाला

श्रीमन्नारायणतीर्थस्वामिकृता

श्रीमन्महर्षिशाण्डिल्यरचितसूत्रीया ।

काशिकराजकीयपाठशालायां पुराणेतिहासभक्तिशास्त्राध्यापकेन
फडके-इत्युपाख्येनानन्तशास्त्रिणः स्वरचितया संदिग्धार्थ-
प्रकाशिनीसंज्ञकटिप्पण्या संयोज्य संपादितः ।

—:—

*Ramakrishna Adhyatma Ashram Library,
Lucknow, Benares City.*

The Bhaktyadhikaranamala

OF

SRIMANNARAYANA TIRTHA

EDITED WITH

The Sandigdhartha Prakasini Commentary,

BY

ANANTA SHASTRI PHADKE,
PROFESSOR OF PURANA AND ITIHASA,
GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,
BENARES.

श्री१०८ मंत्रवाचनम् ।

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अथोपक्रम्यते श्रीमन्नारायणनीर्ययनिविरचिता श्रीमन्महर्षि-
शाण्डिल्यरचितभक्तिमूर्त्तीया भक्त्यधिकरणमाला प्रकाशयितुम् । इयं
श्रीभारतीतीर्थश्रीविद्यारण्यविरचिते वैयामिकन्यायमालाजैमिनीयन्या-
यमाले सर्वांगमनानुकरोति । प्रकृतग्रन्थकर्त्रा रचितायां महत्यां भक्ति-
चन्द्रिकाख्यायां श्रीशाण्डिल्यरचितभक्तिमूर्त्तीकायां येऽशा अनि-
रूपितास्ते सर्वेऽपि प्रायोऽत्र निरूपिताः अनो महत्यापितया टीकया
नास्या गतार्थत्वं सम्भवति । अस्यां भक्त्यधिकरणमालायां ग्रन्थका-
रस्य विलक्षणं सर्वातिशायि च पाणिङ्ग्यं दरीदृश्यते । अनेनैव
न्यायवेदान्तादिसर्वशास्त्राभिज्ञेन ग्रन्थकारेण स्वरचितभक्ति-
ग्रन्थैर्भक्तिशास्त्रस्यापि वेदान्ताद्यन्यशास्त्रसदृशं महत्त्वं वस्तुतः
स्थितं प्रकटितम् । अस्याद्य यावद् विभिन्नशास्त्रेषु विद्वत्तापरिपूर्णाः
केचन ग्रन्था उपलब्धाः । तेषामापाततोऽप्यालोकनेऽस्य महात्मनः
सर्वङ्गपदैदुष्यं परिचीयते । अस्तु । अस्य ग्रन्थस्यायं प्रथमो भागः ।
द्वितीयभागे ग्रन्थविषयकं ग्रन्थकारविषयकं च वक्तव्यं तथा
विषयसूच्यादिकं सर्वमपि विस्तरशः प्रकाशयिष्यत इति निवेद्यते—

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज—
वैक्रमे १९६३ चैत्रशुद्धनवम्याम
काशी ।

विद्वद्दशवंदः—
अनन्तशास्त्री फडके
व्याकरणाचार्यो मीमांसानीर्थश्च ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमन्नारायणतीर्थस्वामिकृता--
श्रीमन्महर्षिशण्डिल्यरचितसूत्रीया--

भक्त्यधिकरणमाला ।

—:०:—

सूत्रन्यायप्रथितां भक्त्यधिकरणस्यमुक्तानाम् ।

श्रीरामगोविन्दसुतीर्थपादकृपाविशेषादुपलभ्य बोधम् ।

श्रीवासुदेवादधिगत्य सर्वशास्त्राणि वक्तुं किमपि स्पृहा नः ॥१॥

भक्तिविचारं करिष्यन् ग्रंथारम्भं प्रतिजानीते-ॐसूत्रेतिॐ ।
शण्डिल्यसूत्रोक्ता ये न्याया-युक्तयस्तैर्ग्रथितां-रचितां भक्त्यधि-

श्री १०८ भैरवायनमः ।

वाराणसीपुरस्थानां पालने लग्नचित्तकम् ।

अभक्तानां भीतिकरं नमामि भैरवं शिवम् ॥१॥

नारायण्यतिग्रन्थे संदिग्धार्थप्रकाशिनी ।

दिप्पक्षी रच्यते बालबोधायानन्तरास्त्रिणा ॥२॥

अथ श्रीमन्महर्षिशण्डिल्यरचितसूत्रेऽमु भक्त्यधिकरणमालां विधाय तस्याः
दीक्षां मन्दानुग्रहार्थं स्वयं कुर्वन् “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥ इतिश्रुतेः स्वीयगुरुस्मरणकृत्-
द्वारा स्वीयग्रन्थकरणयोग्यतां श्रीनारायणतीर्थो व्यनक्ति-ॐश्रीरामेतिॐ । एतच्च
दीक्षागुरोर्नाम । श्रीवासुदेवेत्याकारकं तु विद्यागुरोः । भजनं भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या

सद्रतिभूषां मालां कुरुते नारायणाख्ययतिः ॥१॥

शास्त्रं भक्तिविचारस्य मन्त्राध्यायास्त्रयः स्मृताः ।

प्रेमतत्साधनार्थं वा बन्ध ईशार्थचिह्नकः (१) ॥२॥

करणानां-भक्तितत्साधननिर्णायकानां पञ्चावयवत्रयसमुदायरूपाणां
सुमुक्तानां भगवत्प्रसादत आनन्ददानां मालां-अनुक्रमेण प्रथयरूपाम् ।
ॐ सद्रतिभूषां ॐ । शोभाभूयितप्रसिद्धमुक्तामालावत्सम्प्रभुसत्तद्भक्त-
रतिभूषाम् । नारायणाख्ययतिः-ॐ कुरुते ॐ । रचयतीत्यर्थः । तत्रै-
कैकमधिकरणं पञ्चावयव-विषयः, संदेहः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धा-
न्तश्चेति पञ्चावयवास्ते प्रत्यधिकरणं स्वयमेव स्फुटीभविव्यगति ।
तत्र संगतयः स्वयमूहाः । रचयितव्यशास्त्रं निर्दिशन् तद्व्यायमेदा-
नध्यायप्रतिपाद्यं च दर्शयति-ॐ शास्त्रमिति ॐ । प्रथमोऽध्यायः
प्रेमभक्तिनिरूपणार्थः, द्वितीयस्तत्साधननिरूपणार्थः, तृतीय ईशतत्त्व-

तथा भगवतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या मूलस्थं भक्तिपदं साध्यसाधनरूपोभयभक्त्यो-
र्बोधकमित्याशयेनाह-ॐ भक्तिरसाधनेति ॐ । मूलस्थसद्रतिभूषामितिपदस्थ-
सत्यदेन प्रभुभक्तयोऽभयोरपि ग्रहणमित्यभिप्रायेणाह-ॐ सत्प्रभुसत्तद्भक्तिः ॥
ॐ पञ्चावयवमिति ॥ उक्तञ्च “विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गति-
श्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” ॥ इति । अत्र विशयपदेन संशयो गृह्यते ।
स्वयमप्याह ॐ विषय इत्यादि ॥ ॐ सङ्गतय इति ॥ तत्र सङ्गतयः प्राधान्येन चतस्रः
शास्त्रसङ्गतिः, अप्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अधिकरणसङ्गतिश्चेति । तत्र शास्त्रा-
ध्यायपादार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिर-
ध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च स्वयमूहितं शक्याः । तथावान्तरसङ्गतयोऽधिकरण-
सङ्गत्पन्तर्भूता एव । ताश्चानेकरूपाः, आचपेसङ्गतिः दृष्टान्तसङ्गतिः-प्रत्युदा-
हरणसङ्गतिः-प्रासङ्गिकसङ्गतिः- उपोद्घातसङ्गतिः- अपवादसङ्गतिभेदेन ।
पूर्वाधिकरणस्य सिद्धान्तयुक्तिं तथा पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं वीक्ष्य परेऽधिकरणे
आपेक्षादिप्रतीतिनां स्वयमेव योजनं कर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह ॐ स्वयमूहा इति ॥

अथातो भक्तिजिज्ञासा । १।१।१

प्रथमे रागरूपत्वं तत्त्वे मुख्यत्वमागमात् ।

द्वितीये ज्ञानभक्त्यादिभेदचिन्ता च तत्फलम् ॥३॥

तृतीये जगतस्सृष्टिरनिर्वाच्येशशक्तितः ।

जीवन्मुक्तिस्तु भक्तानामभक्तानां च संसृतिः ।

प्रमाणत्रयतो ज्ञेयमिति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥४॥

अविचार्या विचार्या वा भक्तिर्नार्हा विचारणे ।

असंदिग्धफलाज्ञानक्रियान्यतररूपतः ॥५॥

ज्ञानक्रियान्यतरतत्स्वरूपत्वक्षतेरियम् ।

विचार्या संशयाक्रान्ता ब्रह्मावाप्तिफलान्वयात् ॥६॥

निरूपणार्थ इत्यर्थः । तत्राध्यायगतपादार्थान् विभजते-॥प्रथम इति॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भक्ते रागरूपत्वं, द्वितीये रागरूपत्वेऽपि मुख्यत्वं, द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके भक्तिसाधनतयोपादेयज्ञान-
चिन्ता, द्वितीयाह्निके साधनभक्तिभेदचिन्ता तत्फलं चेत्यर्थः ।

॥तृतीये त्विति॥ । तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके परमेश्वरस्यानिर्वाच्य-
मायाशक्तितो जगत्स्वर्जनम् । तृतीयद्वितीये भक्तानां जीवन्मुक्तिर-
भक्तानां संसारः प्रमाणत्रयाभ्युपगमश्चेति शास्त्रार्थसंग्रहः (१-४) ।

तत्र प्रथमस्य प्रथमे प्रथमाधिकरणमारचयति-॥अविचार्येति॥ ।
भक्तिविचारात्मकशास्त्रमारभ्यमनारभ्यं वेति सन्देहेऽनारभ्यमिति
प्राप्तं, विषयप्रयोजनयोरभावात् । संदिग्धं हि विचारस्य विषयो

॥संदिग्धं हि विचारस्य विषयो भवतीति॥ । अत्र सप्रयोजनमित्यपि
मन्तव्यम् । संदिग्धकाकदन्तगणनायां प्रतिपत्तुरप्रवृत्तेः । स्वयमपि सूचयति

भवति, भक्तिस्त्वन्विधा । तथाहि । सा किं ज्ञानान्मना
संदिग्धा स्यात् क्रियान्मना वा । नायः, वेदान्तैर्ज्ञानस्य निर्धारितत्वात् ।
न द्वितीयः, कर्मकारणत्वेन तस्या अपि निर्धारितत्वात् । नापि प्रयोजनं
पर्याप्तम् । ज्ञानत एव मुक्तेः संभवात् । धर्मार्थकामानां क्रियात
एव संभवादिति प्राप्ते-उच्यते । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजन-
सद्भावात् । ज्ञानक्रियोभयमिच्छाया ज्ञानक्रियात्मत्वविप्रतिपत्तय
संदिग्धत्वसंभवात् । तथाहि । केचिद्वाराध्यन्वेन ज्ञानं भक्तिमुपदि-
शन्ति । केचित्तत्त्ववर्णाश्रमाचारपरिपालनमुपदिशन्ति । केचिद्रागान्मि-
कामुपदिशन्ति । अतः संदिग्धा भक्तिर्विषयः । एवं त (त्वज्ञानात्)
द्वयुष्टानादुब्रह्मावामिरूपमुकिलक्षणं प्रयोजनमपि “यमेवैव वृणुते तेन
लभ्यस्तत्त्वैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्” (क० २-२३) इत्यादिभ्रुत्या
‘मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्स्वमतीत्यैतान्
ब्रह्मभूयाय कल्पते” (श्रीम० गी० अ० १४ श्लो० ६) इत्यादिस्मृत्या
च प्रसिद्धम् । तस्माद्भक्तैर्विचाराहंत्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति-
सिद्धान्तः (५-६) ।

वापि प्रयोजनमित्यादिना । लोकेष्वर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयेऽन्यतमं प्रार्थ्यते ।
तथा तत्त्वापकं कारणं ज्ञानरूपं क्रियारूपं वापेक्ष्यते तच्चाम्यतः सिद्धमित्याह-
वेदान्तैर्लिखादि । *आराध्यन्वेनेति* । नैवायिकाः । *केचित्तत्त्ववर्णैति* ।
मोक्षार्थकः । *केचिद्रागान्मिकमिति* । भक्तिमुक्तानुयायिनः । *यमेवैवे-
त्यादि* । अत्र प्रथमस्य ‘वृणुते’ पदस्य भजत इत्यर्थः । द्वितीयस्य ‘वृणुते’
पदस्य प्रकाशयनीत्यर्थः । त्रिगुणाधीनत्वं संसारः, त्रिगुणातिक्रमण
महाभूषकारणम् । तत्र त्रिगुणातिक्रमणे च भक्तिरेव प्रधानं कारणमित्या-
शयवान् भगवद्गीतास्य वचनमुदाहरति-‘मां वेति * अस्य वचनस्योपक्रमे
गीतायां-‘तत्र मत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकम्’ ‘रघो रागात्मकं विद्धि’
‘तत्त्वज्ञातं विद्धि’ इत्यादिना गुह्यत्रयकार्यं संसाररूपमुक्तमिति बोध्यम् ।

सा परानुरक्तिरश्वरे । १।१।२

अस्ति लक्ष्म न चाभक्ते रागस्यातिप्रसङ्गतः ।

ऋशत्वाद्देयतोऽभावाद्भिजातीयस्य लक्ष्म नो ॥७॥

राग आराध्यनिष्ठो स्याल्लक्ष्म हेयो न चाप्ययम् ।

द्वितीयधिकरणमारभ्ययति-॥अस्तीति॥ । “माहान्म्यबुद्धिपूर्वस्तु स्नेहो भक्तिरितीयने” इत्यादौ श्रूयमाणं भक्तिलक्षणं न घटने घटने चेति स्वदेहे (न घटन इतिपूर्वपक्षस्तथा) हि । किं चेन्नगोचरानु-

सूत्रार्थस्तु-‘अथ’ शब्दः श्रवणमात्रेण मङ्गलप्रयोजनः । अयंश्च तस्या-
विश्वर एव नानन्तर्यम् । आनन्तर्यं च द्विविधं संभवेत्, स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तर्यं शमप्रमादिसम्भवनान्तर्यं वा-परान्तर्यं ‘स्नेहाः क्षियो वनचरीर्नभि-
चारदुष्टाः कृष्णे स्वचैव परमात्मनि रुढभावाः’ ताः श्रद्धया मेऽनुपदं शृण्वतः
प्रियश्रवणस्य ममाभवद्वतिः’ ‘माय योनिस्सहस्रं येषु येषु ब्रह्मान्महम् । तेषु
तेष्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि’ ॥ इत्यादिश्रीमद्भागवतविष्णुपुराणस्यवचन-
निष्ठायावजोक्तनेनानिन्धयोनेरपि सुसुप्तमात्रस्य भक्तःवधिकारस्य निर्वहेनोभयविश-
मपि संभवति । ‘अतः’ शब्दो हेत्वर्थः । स च यदयंसाक्षात्स्वः । तथा च यतः कर्मणः ‘कष्टं
कर्म’ इतिन्यायेन दुःखप्रसूतत्वात्तत्फलं च “एवमेवामुत्र पुण्यविधौ लोकः दीयते”
इति श्रुत्यानिष्पत्त्यावधारणाय, ब्रह्मविद्याफलस्य मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य
दुःखार्थस्वरूपस्य चात्मनो भेदे सत्यत्वेन स्वीक्रियमाणे हैतप्रसङ्गः, मिथ्यात्वेन
स्वीक्रियमाणे प्रतियोगिनो दुःखस्याविद्यापाशोन्मज्जनप्रसङ्गः । एवञ्च तस्य
दुर्निरूप्यत्वम् । अतः सुनिरूप्यकलाया अक्षयकलायाश्च भक्तोर्विचारः कर्तव्यः ।
जिज्ञासाशब्दस्य विचारे कष्टज्ञा । एवञ्च सुनिरूप्याक्षयकलाया भक्तोर्विचारोऽ-
विक्रियन इत्यर्थः ।

॥माहात्म्यबुद्धिपूर्वस्त्विति॥ । अत्र पूर्वशब्दः कारकत्वसूचकः, तच्च कारकं

संसारानुबन्धित्वादनुगत्यामिधीम(र्ष)तः ॥८॥

रागाद्यमार्थं लक्षणं, उत श्रोतृष्टविषयकानुरागतत्वं, विलक्षणरागतत्वं वा । नायः । तस्य पुत्रादिगोचरवात्सल्यादिरूप- (त्वेन) विनापि लक्षणं प्राप्तेः । न द्वितीयः । पुत्रादेरपि केनचिद्रूपेण श्रोतृष्टत्वस्य संभवादतिव्यामितादवस्थान् । अनुत्कृष्टेऽप्युत्कृष्ट-त्वधर्मेण जाताया अनुरक्तेरपि भक्ति (स्वरूपत्वसमीकारस्येष्टत्वे-) न तत्राप्यानेष्टम् । न च श्रोतृर्षज्ञानसमयानुरागतत्वं विवक्षणीयम् । मुक्तिहेतोर्निर्विशेषब्रह्मभक्तेरत्यन्ताभावात् । [ननु] श्रोतृर्षज्ञानप्रयो-ज्यरागतत्वं विव (क्षणीयं, निर्वि) शेषभक्तावपि पूर्वभाविन उत्कर्षज्ञान-स्य प्रयोजकत्वमस्त्येव, अत एव प्रयोज्यत्वार्थकं “अनु”पदमपि सफल-मिति चेन्न । श्रोतृर्षबुद्ध्यापि पुत्रादौ वात्स (हयोत्क) र्पदर्शनेन तत्रा-तिव्यामितादवस्थान् । उत्कर्षाननुगमेन लक्षणाननुगमप्रसङ्गात्,

जनकरूपम्, माहात्म्यञ्च वैजात्यविशिष्टं विवक्षितम् । एवञ्च विजातीयमाहात्म्य-बुद्धिजन्यावे सति स्नेहत्वं लक्षणं फलितम् । तथा च माहात्म्यबुद्धिजन्यादेः, माहात्म्यबुद्धिरहितताकालिकस्नेहे च विशेषणविशेष्ययोर्निवेशेन नातिव्याप्तिः । वैजात्यनिवेशेन च माहात्म्यबुद्धिजन्यपुत्रविषयकस्नेहे नातिव्याप्तिः । मूलस्योपधाश्रुतलक्षणं स्वीकृत्याप्रिमो लक्षणं घटते नवेति विचार इति बोध्यम् ।

॥स्वोत्कृष्टेति॥ । वास्तविकोत्कृष्टे मद्रूपेणयाऽयमुत्कृष्ट इत्याकारकज्ञानीय-विशेष्यतारूपविषयताश्रयविषयकानुरागतत्वमित्यर्थः । ॥केनचिद्रूपेणेति॥ । मद्रूपेणायं मदीयः पुत्रो विशिष्टभाज्यद्रव्यादिवत्तयोत्कृष्ट इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । सम्पूर्णरूपेणोत्कृष्टत्वापेक्षया तु पुत्रादिष्वतिव्याप्येतरभाव इत्यभिप्रायेणाव्याप्ति-प्रदर्शयति-॥अनुत्कृष्टेऽपीति॥ । तत्र वास्तविकोत्कर्षाभावान् । ॥स्वोत्कर्ष-ज्ञानेति॥ । अत्र वास्तविकोत्कृष्टत्वं नापेक्षणीयमिति भावः । ॥तथात्वाभावादिति॥ । श्रोतृर्षज्ञानादिलक्षणभावादित्यर्थः । ॥पूर्वभाविन उत्कर्षस्येति॥ । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “ज्ञानम् ब्रह्म” इत्यादिभूतिभिः स्वोत्कृष्टादिविज्ञानं पूर्वं जायते पश्चाच्च मुक्तिकारणं निर्विशेषब्रह्मभक्तिर्वातः प्रथमजातोत्कर्षज्ञानप्रयोज्यत्वं निर्विशेषब्रह्मज्ञान इति भावः । ॥अनुपदमिति॥ । “सा परानुरक्तिरीश्वरे हिनित्यवटक”, नो चेत्तद्व्यर्थमिति भावः । ॥उत्कर्षाननुगमेनेति॥ । उत्कर्ष-

अविद्याविज्ञेशमभ्यपरिगणितत्वाच्च । नापि तृतीयः । अप्रसिद्धत्वा-
दिति प्राप्ते, उच्यते । प्रथमद्वितीयपक्षयोरसंभवेऽप्यनुभवाविशेषत्वं
लक्षणं भविष्यति । तच्चानुरज्यामीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धो रागत्वध्याप्य-
जातिविशेष एव । स च जातिविशेषो व्यवहाराविरोधेनेश्वरविषयके
वात्सल्यादावपि न लोकाविषयक इत्यपि कल्पनीयम् । न
चायं हेयः, भवाजनकत्वात् प्रत्युत सत्संगवद्विरोधित्वात् ।

प्रयोजकपदार्थानामानन्वेन तत्प्रयोऽयोग्यत्वमपि बहुत्वेन सकलत्वपर्ययो-
क्तकक्षयाभाव इत्यर्थः ।

अप्रसिद्धेति । रागात्तत्रैकक्षयस्वेत्यादौ पूरणीयम् । वैकक्षयं च
सर्वप्रकारेण साम्याभाववत्त्वम् । सर्वप्रकाराणामप्यनुरागाणां केनचिदंशेन साम्येन
सर्वथा विलक्षणरागस्याप्रसिद्धिरिति भावः । विलक्षणरागत्वमित्याकारकतृतीय-
पक्षस्यविलक्षणपदं विशेषपरमित्यभिप्रेत्य तस्य चानुरज्यामीति द्वौकिकप्रतीति-
प्रत्यक्षसिद्धत्वमित्यभिप्रायेणाह - *चनुरागविशेषेति* । *व्यवहाराविरोधेनेति* ।
यद्यपि पुत्रादिविषयकवात्सल्यादौ प्रीत्यादिशब्दव्यवहारदर्शनेऽपि भक्तिशब्द-
व्यवहारस्य परमात्मविषयकानुराग एव दर्शनेन तथा कल्पनमिति
भावः । *अवेति* । *वात्सल्यादावपीति* । अपिशब्द एवार्थकः ।
संसारकृशजनकानुरागस्यैव भवजनकत्वेनाविद्याकृशमभ्यपरिगणितत्वमस्य तु
संसारजनकत्वमिति । *सत्संगेति* । *विरोधित्वेति* । “त एत साधवः
साधिव सर्वज्ञविजिताः । सङ्गोऽप्यथ ते प्रार्थ्यः सङ्गोऽप्यथ हि ते” । “प्रसङ्ग-
मज्जरं पाशमात्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम्” ॥
इत्यादिश्रीमद्भागवतस्यवचननिष्पद्येन, तथा “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा
सृगाः । येऽन्ये मूढधियो नगाः सिद्धामामीयुरम्बजा ॥ यं न योगेन साङ्ख्येन
दाक्षप्रतप्तोऽधरैः । व्यवसायाध्यापसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यक्षगानपि” ॥ इत्यादि-
वचनैश्च सत्सङ्गो यथा संसारविरोधी तथेश्वरानुरागोऽपि संसारविरोध्येवेतिभावः ।

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् । १।१।३

शुक्तौ हेतुर्नवा भक्तिज्ञानमज्ञाननाशकम् ।

ब्रह्मावाप्तेश्च नित्यत्वाच्च भक्तिर्मांसाधनम् ॥९॥

आराध्यनिष्ठत्वकथनं त्वत्र स्वयंप्रदर्शनाभिप्रायम् । अत एव सूत्रे
'ईश्वरेऽनुरक्तिः' इति प्रतिबिम्बभूतजीवं प्रतीश्वरस्य बिम्बतया निय-
मत्वेनाराध्यत्वलाभनो विलक्षणविषयवृत्तिविषयताशालित्वेन रामे
यैजात्यलाभाय । प्रकृते तेनेश्वरस्योभयभक्तिसंग्रहः । वस्तुत ईश्वरकथनं
प्रकृते तद्भक्तेः परभक्तिस्त्वलाभायात एव सूत्रे 'परा' इति
सफलमित्यास्तां विस्तरः (७-८) ।

तृतीयमारचयति - *मुक्ताविति* । भक्तिर्मांसाधनं नवेतिस्मिन्ने
न मोक्षहेतुः । शुक्तिरजतादौ साक्षादुद्धानस्यैवाज्ञाननाशकत्व-

आराध्यनिष्ठत्वकथनमिति । कारिकास्थमिति शेषः । सूत्र-
वकारिकायामीश्वररोपादाने मायाप्रतिबिम्बितचैतन्यस्येवरत्नत्वेन ब्रह्मण-
स्ततो भिन्नत्वेन निर्वैरोपतद्भक्तेरसङ्ग्रहापत्तेरिति । *ईश्वरस्य बिम्बतयेति* ।
नन्वीश्वरस्य स्वयं मायाप्रतिबिम्बितत्वेनान्नः करणावच्छिन्नचैतन्यरूपजीवं प्रति
कथं बिम्बरूपत्वं, जीवदृष्ट्या बिम्बभूतं ब्रह्मचैतन्यमेवेतिचेत् प्रत्यकाररुतेऽन्तःकर-
णप्रतिबिम्बित इश्वर एव जीवः । अत एव "तत्त्वमसि" इति श्रुत्यास्तत्पदशब्दे-
श्वरेण सह जीवस्यैक्यप्रतिपादनं सङ्गच्छते । युक्तं चैतन् । सृष्टिप्रारम्भकाले
ब्रह्मणो मायाप्रतिबिम्बितरूपेश्वरत्वेनेश्वरकृत्तमायिकान्तःकरणेऽमीश्वरप्रतिबिम्ब-
तत्त्वस्यैवौचित्यात् । अत एवेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वमपि लौकिकप्रतिबिम्बस्य बिम्बा-
धीनत्ववदुपपद्यत इति । आनन्दादितिरोधानेन निर्गुणब्रह्मभक्तिर्न परा । सूत्रे 'परा'
इतिपदोपादानेनाराध्येश्वरस्यैव विवक्षितत्वादित्यभिप्रायेणाह—*वस्तुत इति* ।

भक्तेर्लक्षणमुक्तमनुना तत्र योजनस्यापनार्थं शङ्कते—*भक्तिरिति* ।
शुक्तिरिति । शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिभ्रमेवैवप्रिष्ठानसाक्षात्कारस्यैव भ्रमनिव-
र्तकत्वदर्शनेन क्रियास्वरूपभक्तेर्न मोक्ष उपयोग इत्यर्थः । अयमत्राभिप्रायः-

मयं वाच्यविवेकेन ब्रह्मसंस्थावृत्तन्वदाक् ।

संस्थाख्यायाः ग्राह भक्तैर्मोक्षसाधनता स्फुटम् ॥१०॥

दर्शनान् । ब्रह्मावाप्त्यर्थं स्वस्वरूपसंबन्धविशेषात्मिकाया नित्यनया
स्वरूप एव स्वस्वरूपादिनि प्राप्त-उच्यते । भक्तिर्मात्रसाधनं "स्व-
रूपः स्फटिकः पीतः शङ्ख इत्यादिभेदेषु यद्यपि भ्रमोत्पादकजपाकुमुमादिपदार्थरूपो-
पाधिसंयोगादेः कारणत्वमस्ति । तस्य निवृत्तिलक्ष्यतरपदार्थनिष्कासनरूपक्रियया
भवति, तथापि तत्रापि भ्रमस्य वस्तुस्वरूपाज्ञानमेव कारणाभिव्येदेकरूपं शुक्तिरज-
सादिसाधारण्येन वक्तव्यम्, ज्ञापयान् । यद्यपि स्फटिकदिक्कादिभ्रमनिवर्तिका जपा-
कुमुमादिरूपोपाधिनिकासनक्रियापि दृश्यते तथापि तत्र विनोपाधिहानिमपि
वस्तुस्वरूपज्ञाने जाते न पूर्ववदासक्तिजनकत्वं पदार्थद्वयसंयोगादेरिति
सर्वसंमतम् । एवञ्च प्रकृते सुखदुःखमोहात्मकस्याज्ञानतो जातस्य जगतः कारणं
परब्रह्मस्वरूपवस्तुनोऽज्ञानपूर्वकं स्वस्य ततो भेदज्ञानमेव । दुःखाध्यामकस्य जगतो
निवर्तकं च परब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानं स्वस्य ततोऽभेदज्ञानं च । उक्तञ्च श्रुतिस्मृतिभिः
“ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” “अहं ब्रह्मास्मि” “ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवदज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्” ॥ इति । एवञ्च सर्वत्र भ्रमनिवर्तकत्वं
ज्ञानस्यैव दृष्टं मोषाधिहानस्यातो भवेत्योपाधिहानेन मोक्ष उपयोग इति ।
॥ ब्रह्मावाप्तेरिति ॥ अपि च सिद्धे त्रिगुणात्मकान्तःकरणरूपोपाधिहानेः
कथञ्चिदुसुखदुःखाध्यात्मकजगद्भ्रमनिवर्तकत्वेऽपि न भक्तैर्मोक्षे । उपयोगः, यतो
मोक्षो नाम जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण स्थितिः । सा च वस्तुतो जीवस्य
परमात्मनश्च भेदाभावाच्चित्तसिद्धैवेति ।

पूर्वोक्तशङ्काया उत्तरमाह- ० उच्यते इति ॥ ॥ भक्तैर्मोक्षसाधनमिति ॥ च ।

अयमभिप्रायः । संसारस्य परमात्मस्वरूपाज्ञानेन जातत्वेन मिथ्यास्वरूपत्वे
प्रमाणाभावः । प्रत्युत तस्य सत्यत्व एव प्रमाणमुपलभ्यते । तथाहि "कुतश्च
सुखं मौन्यैव स्यादसतः सज्जायेत" इत्यादिष्वान्दोग्यश्रुत्या कार्यसगता
कारणसगाबोधिभ्यां संसारस्य सत्यत्वमेव प्रतिपाद्यते । "सत्यसंकल्पः" इत्या-
दिना च परमेस्वरसर्गस्य सत्यत्वमेवोच्यते । एवञ्च संसारस्य सत्यत्वमेव भक्तिशङ्का-
कारमते । तथा च संसारे भ्रमस्य विद्यमानत्वेऽपि न संसारस्य मिथ्यात्वमतः

होरायं लम्बानन्दी भवति" (तै० उ० २-७) इतिभ्रुतौ रस्सवन
एवानन्दविर्भावकथनात्स्थाधिभावापादकानुरागस्यैव कैवल्यहेतुत्वं

सर्वत्रभ्रमात्मनिकनिवर्तकत्वमुपाधिज्ञानस्यैव । अत एव पीतःशङ्ख इत्यादि
स्वप्ने भ्रमाधिज्ञानज्ञानेऽपि पितादिरूपोपाधिमात्रादिकमनुधीयते । यद्यपि कश्चिदधि-
ज्ञानज्ञाने जात एव भ्रमनिवृत्तिर्भवति नोपाधिज्ञानेनेति वक्तुं शक्यते, तथापि तत्राप्यधि-
ज्ञानज्ञानस्य व्यापारस्याभीष्टत्वेन कारणत्वाकल्पनात् । अथि च रक्तः स्फटिकः, पीतः शङ्ख
इत्यादित्यस्येषूपधिभूत जपाकुसुमादिरूपवस्तुनिष्कासने यथा सम्बद्धतया भ्रमस्य
निवृत्तिर्भवति न तथा ज्ञानेन । तेन तात्कालिकभ्रमनिवृत्तेरपि भ्रमोत्पत्तेः कार-
णस्य विद्यमानत्वेन भूयस्तस्य तत्र संभवः । जपाकुसुमादिरूपोपाधिभूतवस्तुनिष्कसने
कारणनिवृत्त्या भ्रमस्य न कदापि संभव एव । एवं चैतादृशस्थलेषु भ्रमनिवर्तकत्व-
मुपाधिज्ञानस्यैवेति सुस्पष्टम् । फलमुत्तरगौरवस्यादोषत्वेन ज्ञानस्यैवैकरूपस्य भ्रमनि-
वर्तकत्वरूपज्ञाचवं नात्रोपयोगि । तथा च सुखदुःखाद्यात्मकस्य संसाररूपस्य जगतः
कारणं न परमात्मस्वरूपाज्ञानं किन्तु तदभक्तिवृत्तिगुणत्वात्मकान्तःकरणरूपोपा-
धिरेव । अत एव अयमिदमर्थोः परमात्मसमीपे सदा वर्तमानत्वेन सर्वदा ज्ञानवत्तोरपि
परमात्मनो भक्त्यपराधरूपभक्तिवितोषिकार्यकरणाजगति हिरण्यवाचादिरूपेण
प्रादुर्भाव इत्यादि श्रीमन्नागवतप्रतिपाद्यं संगच्छते । अतो भक्तिरेव
सुखदुःखादिप्रदाम्तःकरणरूपोपाधिनिवर्तकतया मोक्षे कारणमिति समञ्जसम् ।
रसपदवाच्यपरमकतरेवानन्दरूपमोक्षकारणत्वं भ्रुतिरपि कथयतीत्याह-

रसं ह्येवायमिति । अत्र रसो नाम "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः" इति नाट्यशास्त्रकाराचार्यभरतसूत्रालोचनेन विभावानुभावव्यभि-

चारिसंयोगेनाभिष्यक्तः स्थायिभाव एव भज्यभक्तयोर्भेदतिरोधानेन भक्त्यात
एव सन् परमानन्दस्वात्काररूपरसरूपेण परिणमत इति । उक्तञ्च-"स्थायि-
भावागताऽतोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते । व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया
पुनः" ॥ इति । *रथायिभावरचेति* । स च 'द्रुते चित्ते विचिक्षितः स्वाकारो
यस्तु वस्तुना । संस्कारवासनाभावभावनाशब्दभागसौ" ॥ इत्युक्तः ।

अनुरागस्येति । अत्र परमात्मविषयकस्येति पूरणीयम् । तेन स्त्र्यादिविषय-
कानुरागे नातिव्याप्तिः ।

वाच्यम् । विवक्षितविवेकेन च मोक्षसाधनत्वमत्राधाय “ब्रह्मसं-
स्थोऽमृतत्वमेति” (छा० उ०) इत्यादिभृत्या संस्थाख्याया मोक्षसाधन-
त्वोपदेशात् । अन्यवृत्तिनिरोधेन तद्वृत्तिरूपायाः संस्थाया निष्ठापर-
पर्याया भक्तावेवान्तर्भावान् । रागावान्तरजातेरेव वृत्त्यन्तरविरोधि-
त्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगमात् । युक्तं चेत्तत् । अन्यथा
ब्रह्मादिभक्तानां तारतम्येन फलध्वङ्गानुपपत्तेः । भक्तिवादे तु

विवक्षितविवेकेन चेति । अत्रादौ मोक्षसाधनवस्तुष्वितिपदं विवक्षितपदो-
त्तरं च वस्तुपदं पूरणीयम् । एवञ्च मोक्षसाधनत्वेन शास्त्रप्रतिपादितपदार्थेषु
स्वविवक्षितभक्तिरूपसाधनविचारेण भक्तेर्मोक्षसाधनत्वं निश्चितमेत्यर्थः । *ब्रह्म-
संस्थ इति* । ब्रह्मण्येव संस्था वृत्तिर्यस्य स ब्रह्मसंस्थः, अर्थादन्यवृत्तिनिरोधा-
नेन ब्रह्मण्येव सर्वदान्तःकस्यावृत्तिको भक्ते मोक्षभाग् भवतीत्यर्थज्ञानेन
भक्तेरन्यन्तर्वृत्तिनिरोधपूर्वकब्रह्मविषयकत्वं सम्भवति इत्याह—*अन्यवृत्तीति* ।
भक्तावन्तर्भावमिति । गौणमुख्यभेदेन भक्तेरेकत्वेन सामान्यभक्तिरूपत्वमनु-
कला भक्तावन्तर्भावः कथित इति बोध्यम् । ननु संस्थापदस्यानुरागरूपभक्त्यर्थवे
किं प्रमाणम्, “संस्था तु मर्वादा धारणा स्थितिः” इत्यनेन कोपे मर्वादाद्यर्थ-
कत्वबोधनादित्यत आह—*रागावान्तरेति* । अयमभिप्रायः । ब्रह्मनिष्ठेति
सामासिकपदस्यान्यविषयकवृत्तिनिरोधपूर्वकब्रह्मविषयकवृत्त्यर्थकत्वस्यावश्यकत्वेना-
न्यविषयकान्तःकृतवृत्तिनिरोधकत्वं ब्रह्मविषयकानुरागस्यैवास्ति, यतो लोके मानु-
गृहासक्ताया अपि पुत्ररोदनेनोत्पन्नतद्विषयकानुरागस्यैव गृहसम्बधिकायांसक-
चित्तस्य विरोधकत्वं दूरीकृत्यतेऽतोऽन्वयव्यतिरेकेण रागविशेषसत्वे चित्तस्य
वृत्त्यन्तरनिरोधो रागविशेषाभावे वृत्त्यन्तरनिरोधाभाव इत्यादिरूपेण रागावान्तर-
जातेरेव तत्कल्पनमुचितमिति ।

अनुपपत्तेरिति । इदमाकूयम् । स्वस्य ब्रह्मणोऽभेदबोधकज्ञानस्य
मोक्षप्रापकत्वे यदा तद्वत् ज्ञानं संजायेत तदा मोक्षस्तादृशज्ञानाभावे च मोक्ष-

ज्ञानमितिवेत्त द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः १।१।४

ज्ञानं संस्था नवा संस्था ज्ञानमज्ञाननाशकम् ।

तन्निष्ठयोगभ्रवणाभिष्टा संस्थार्थसाम्यतः ॥११॥

गगतारतम्यात्कत्वनास्तम्यामिति न कश्चिद्विरोधः (६-१०) ।

चतुर्थमाश्रयनि - *ज्ञानमिति* । ज्ञानं संस्था न वेति संदेहे, ज्ञानं संस्था, तस्यैव "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः" (श्री० भाष हत्वेन वक्तुं शक्येत न तु तारतम्येन कलबोधनं ज्ञानस्यैव मोक्षप्रापकत्वपक्षे सामान्यत्वेन कथञ्चिन् शक्यम् । ज्ञाने तारतम्याभावात् । भक्तेरपि मोक्षप्रापकत्वे तु वाक्येनः कलबुद्धिः परमात्मविषयित्वनुरागवती स्यात्तारां कलमिति कलनारतम्यं सम्बन्धनयोपपन्नम् इति ।

द्वितीयसूत्रार्थः प्राबलीकरेणैव विस्तरेण स्पष्टीकृतोऽस्तत्र नोक्तः परमवत् प्रपञ्चने कालबोधार्थं संक्षेपनयोन्यते - 'सा' इति पदेन प्रकृतभक्तिरूपं कथं निर्दिश्यते 'परा' इतिपदं श्रवणादिगौणभक्तिवारणार्थम् । एवञ्च जिज्ञासा-सूत्रेऽपि मोक्षप्रापकभक्तिरेव जिज्ञासाविषयिणीति मन्तव्यम् । 'ईरवर'पद-माराज्याभिप्रायम् । तच्चानुरक्तिपदं च लक्ष्यनिर्देशपरम् । एवञ्चाराज्याविषयकमनुरक्तिरन्वयेन परभक्तेर्लक्ष्यं सिद्धम् । प्रकृत-सूत्रमर्थस्य तु तस्मिन्-परमात्मनि, निष्ठा-अन्वयवृत्तिनिरोधेन तद्वृत्तिरूपा क्षिप्तमात्मभावोक्तो यो यस्य तयोक्तस्तत्त्वास्तत्त्वस्य-मोक्षस्य, उपदेशान-श्रुत्या प्रदिपादनम् । "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इतिश्रुतेरिति ।

संस्थापदस्य मर्यादाकनेकार्थत्वेन प्रकृते संस्थापदेन भक्तिरेव स्वीकारणीया न तु ज्ञानादिकमितिबोधयितुं चतुर्थाधिकारस्य योजनेत्यभिप्रा-येणाह *ज्ञानमितीति* । संस्थापदस्य यद्यपि कोषादिषु ज्ञानार्थकने क्लेशरूपदेहात्मनेऽपि मोक्षप्राप्तिरूपकलम्याज्ञाननारापूर्वज्ञानरूपोपायसाध-त्वेनाज्ञाननाशकस्य ज्ञानस्यैव स्मृत्यावृत्तत्वेन संस्थापदस्य ज्ञानार्थकत्वमुचित-मित्यभिप्रायेण स्मृतिं प्रदर्शयति - *ज्ञानेन मिति* । नन्वेतद्वचनं

ज्ञानं न संस्था द्विषतोऽपि ज्ञाने तदसंस्थितः ।

चितद्रवीभावहेतुं रागः संस्थापदोदितः ॥१२॥

समीतिज्ञानसंस्थान्ते संस्थान्वं लाघवाद्गतेः ।

नैव तच्च त्रियोऽभावान्ममुच्चयविकल्पयोः ॥१३॥

अ० गी० ५-१६) इत्यादिप्रमाणद्वृक्षानाज्ञानयोर्विरोधात्समानविषयत-
याऽज्ञाननाशकस्य, अत एव कृत्यन्तरविरोधितया संस्थापदव्यपदे-
श्यत्वम् । “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशान्” (अ० सू० अ० १, पा० १, सू० ५)
इतिबादाख्यणीयसूत्रेऽपि तथावगमान् । अपि च ब्रह्मसंस्था न

न संस्थापदस्य ज्ञानार्थकत्वे प्रमाणं, यतो ज्ञानेनेति तृतीयया
साधनबोधिकयाऽज्ञाननाशने ज्ञानं साधनमित्येव ज्ञाधने, तथा च ज्ञानरूप-
साधनयुक्तमन्यत्किमप्यज्ञाननाशकं स्यादित्यत आह-॥ज्ञानाज्ञानयोरिति॥ ।
एवञ्च ज्ञानमेवाज्ञाननाशकं ज्ञान्यते । कोकेऽपि यथा तेजसा तमो नष्टमिषुक्ते
तमोविरोधि तेज एव तमोनाशकं ज्ञान्यते न तु तत्तुक्तमन्यत्किमपि तथात्रापीति
भावः । ननु घटविषयकज्ञानदशायां घटविषयकज्ञानमस्येव न तु तदज्ञानेन
तदज्ञाननाश इत्यत आह-॥समानेति॥ । एवञ्च समावविषयज्ञानं तद्विषयक-
ज्ञाननाशकमित्यस्वीकारे न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । नास्मिन्नेव भक्तिमुने संस्था-
पदस्य ज्ञानमर्थः, किन्तु तत्सदृशावाद्दलीयसूत्रेऽपि तदर्थकत्वं तस्य ज्ञान्यत
इत्याह-॥वाद्राययोवेति॥ ।

एवञ्च संस्थापदस्य ज्ञानार्थकत्वे सिद्धेऽपि करिचन्कादादिदाचवीत-भवतु
संस्था ज्ञानं, तथापि संस्थापदस्य ज्ञानभक्तिरूपोभयावच्छेदस्वीकारे च ज्ञान-
रश्मिभक्तिमेवेन ज्ञानमपि मोक्षसाधनं भवेन्नित्यपीत्यत आह-॥अपि चेति॥ ।

यदि भक्तेः कैवल्यप्रयोजनं कथञ्चित्स्थित्येत तर्हि तथा वक्तुं शक्येत, परन्तु

भक्तिर्न वा भक्तिः कैवल्यहेतुः । तथाहि । किं शुद्धविषया भक्तिः
कैवल्यहेतुः, सगुणविषया वा । नायः । दुःखहेत्वज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वात् । शुक्तिरजतविभ्रमादौ तथादर्शनात् । नान्त्यः
सगुणभजनस्य चित्तशुद्धावुपयोगेन कैवल्यहेतुत्वादिति प्राप्ते-
उच्यते । शास्त्रज्ञानवत्त्वपि द्विषत्सु संस्थात्वव्यवहाराभावेन
संस्थापदशक्यतावच्छेदकतयाऽवगतरागत्वाभावेन ज्ञानस्य संस्था-
त्वाभावात् ।

तदेव न सिध्यतीत्याशयेन शुद्धसगुण-भेदेनाराध्यद्वैविध्यं परिकल्प्योभय-
विषयविषयापि सा न कैवल्यहेतुरित्याह-#किं शुद्धेति# । #दुःखहेत्विति# । अयम-
भिप्रायः । शुक्तिरजतविभ्रमादौ शुक्तिरूपाधिष्ठानसाक्षात्कार्यैव स्वतत्परूपविभ्रमनि-
वृत्तेर्ज्ञोके दर्शनेन, “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इति श्रुत्यैवकारणवदितया ज्ञानाति-
रिक्तमोक्षसाधनस्य निषेधेन च दुःखहेतुपरमात्मस्वरूपविषयकाज्ञानस्य ज्ञानैक-
नाशकत्वादिति । #चित्तशुद्धाविति # । उक्तञ्च श्रीमद्भागवते “वासुदेवे भगवति
भक्तिर्भोगः प्रबोद्धितः । जनयत्याशुवैराग्यं ज्ञानं यसदहेतकम्” ॥ तथा “केचित्
केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अयं धुन्वन्ति कारस्त्वेन नीहारमिव
भास्करः” ॥ इति च * संस्थात्वव्यवहाराभावेनेति * । इदमाकूतम् । संस्था-
शब्दस्य ज्ञानार्थकत्वे यथा शास्त्रज्ञानवतो भक्तस्य संस्थात्वव्यवहारस्तथा शास्त्रा-
ज्ञानवतोऽभक्तस्यापि तथा व्यवहारः स्यात्, परन्तु लोके तथा व्यवहारस्यावर्तना-
त्मसंस्थापदशक्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं नैव वक्तुं शक्यं, किन्तु भक्ते दृष्टस्य विशेषाग-
म्यस्यैव कल्पनीयमेवञ्च ज्ञानं न संस्थापदशक्यम् ।

ननु सर्वत्रेऽगुणमहितसम्पूर्णं यंकश, नमेव संस्थेति कल्पने भक्ते तादृशाकलप-
यंकं ज्ञानं विद्यते, शत्रौ च किञ्चिद्व्यसंभूतिलक्षणार्थकं ज्ञानमस्तीत्यनस्तत्रात्र-

अखण्डार्थज्ञानमपि न संस्था । किं तु चिन्तद्रवीभावे-
त्वनुराग एव । न च प्रीतिहासकं ज्ञानं संस्था । लाघवात्प्रीतेरेव
तत्त्वौचित्यात् । न च तर्ह्यधिकारिमेवेन द्वयोः संस्थात्वमभ्युपयमिति
वाच्यम् । ब्रह्मावाप्तिं प्राप्तिं ज्ञानभक्तयोः समुच्चयस्य त्रिकल्पस्य

शम्यद्वाराभावेन ज्ञानस्य संस्थापद्रव्यत्वस्वीकारे का हानिरित्यभिप्रायेणाह-
*अख-
ण्डार्थेति* । तथा कथमित्युक्तेऽपि किञ्चिदमंसहितज्ञानवत्स्वयं भक्तेषु संस्था-
त्वमवधारदर्शनेन रागविशेषस्यैव संस्थापद्रव्यत्वकल्पनमुचित्रमत एव श्रीम-
म्महाभारतीयचिरकाञ्चिकोपाख्यानीये “विमूरयते न काजेन पथीसंस्थाम्यतिक्रमः ।
सोऽमयीष भृशं तसो दुःखेनाश्रूणि वर्तयन्” ॥ इतिरजोके ‘पत्नीसंस्थाम्यति-
क्रमः’ इतिपदेन पतिविषयकभक्त्यतिक्रम उक्तः सङ्गच्छते । ननु ज्ञानमेव
संस्था । यद्यपि ज्ञानस्य संस्थात्वे पूर्वोक्तमनुपपत्तिरस्येव तथापि मोक्षस्य
साधने ज्ञानमेव समर्थम् । संस्थापदेन श्रुतौ ज्ञानीयव्यापारोऽनुतागविशेष
एवोक्तो न तु तेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं व्यावर्त्यते । व्यापारे व्यापारिणोऽभ्य-
धासिद्धेरभावादिति चेदत आह-
लाघवादिति । अयमभिप्रायः । करणलक्षणे
व्यापारवदितिपदस्य नास्त्येवोपयोगः । तच्च व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणार्थं दीयते ।
परन्तु व्यापारस्य करणत्वस्वीकारे न कापि हानिः, प्रत्युत करणलक्षणे व्यापारवत्पद-
स्याकरणेन साक्षाद्व्यापारस्य करणत्वसंभवे तद्द्वारान्वयस्य करणत्वकथनस्य
गौरवेण च लाघवमेव । अत एव ग्रन्थकाराणां ‘तस्माद्विज्ञपरामर्शोऽनुमानम्’
‘तच्च विज्ञपरामर्शः’ इत्यादयो वक्ताः सङ्गच्छन्त इति ।

चाभावात्, तयोरेकाङ्गिभावतया तथात्वासंभवस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान् ।
नन्वज्ञाननाशेन ब्रह्मावाप्तौ न किञ्चिदवधायकमस्ति येन तदपस्तार-
णाय भक्तिरपेक्ष्यतेति चेत्सत्यं, अज्ञाननाशस्य सुखदुःखाभावान्य-
त्वेन स्वतोऽपुमर्थत्वात् भगवत्प्रीतेरेव स्वप्रकाशनिजसुखसंविदा-
लिङ्गितत्वेन सुखरूपाया ज्ञानसाध्यतया पुमर्थकोटिप्रविष्टतयापेक्षित-

० अङ्गाङ्गिभावनयेति । अयमभिप्रायः । यत्राङ्गप्रधानभावोऽस्तित्य न
तत्र कलसाधनेऽङ्गप्रधानयोः समुच्चयो विकल्पो वा स्वीक्रियते यथा “दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वाकामो यजेत” इति ध्रुत्वा स्वर्गसाधनत्वेन श्रुतयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोर्न प्रयाजादिभिरङ्गैः सह समप्रधानसाधनत्वरूपसमुच्चयो न वा ग्रीहि-
षववद्विकल्पोऽङ्गीक्रियते स्पष्टमेतत्पूर्वतन्त्रविदाम् । तथा प्रकृतेऽपि “दान-
व्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । अथोभिविचित्रैश्चान्यैः कृण्वे भक्तिर्हि
साध्यते” ॥ इति श्रीमद्भगवत्स्यवचनघटक‘अन्यैः’पदेन ज्ञानादीनां स्वीकारेण
तथा “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतो नान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां
स मे युक्ततमो मतः” । इति श्रीमद्भगवद्गीतास्थवचनेन च ज्ञानस्य भक्त्यङ्ग-
त्वबोधनेनाङ्गप्रधानयोः समसाधनत्वरूपसमुच्चयस्य तथा स्वाभावाधिकरण-
वृत्तिरविशिष्टस्वफलमाधकत्वं यत्र तत्र विद्यमानस्वरूपविकल्पस्याप्य-
भाव एवेति । ग्रन्थकारेणाप्यग्रे वक्ष्यते ।

ननु ज्ञानं स्वन एवाज्ञानं विनाश्य मोक्षसाधनं भवतु न चाज्ञाननाश-
ान्तरं मोक्षप्रतिबन्धकं किमप्यस्ति यतस्तन्नाशार्थं ज्ञानानन्तरं भक्तेरपेक्षेत्य-
भिप्रायेणाह—नन्विनिः । ० सत्यमिति । शङ्कायाः सत्यत्वेऽपि तथा
स्वीकर्तुमशक्यम्, यतो मनुजस्य सुखार्थं दुःखाभावाय च प्रवृत्तिः, अज्ञान-
नाशस्य तयोर्मध्येऽन्यतरूपत्वाभावेन चापुमर्थत्वेनाज्ञाननाशार्थं -ज्ञानसाधने

(तयोपच्याच्च १११५)

त्वात् । तत्साध्यता तु ब्रह्मावाप्तौ वैज्ञानिक्यावयोः समाना । तस्मा-
द्भक्तिर्ज्ञानफलं, भक्तिफलं च कैवल्यमिति सिद्धम् ।

वस्तुतो भगवद्गुणगणश्रवणादिजनिततद्रुतिरूपायां मनोवृत्तौ
विभावादिभि रसरूपतयाभिष्यक्तो भगवद्वाकारतारूपरत्याख्यः
स्थायीभावः परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति स एव भक्तियोग

पुरुषप्रवृत्तेरशक्यतेति भावः । *वैज्ञानिकी* । विज्ञानसिद्धेत्यर्थः ।

“सोऽक्षरार्द्रिसामोऽप्यसाधुजनेऽकवमप्युत । दीपमानं न गृह्णन्ति
विना मत्सेवनं जनाः ॥” तथा “आत्मारामाणि मुनयो निर्ग्रन्था अच्युत्कमे ।
कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः ॥” इत्यादि श्रीमद्भागवतीपबचनैश्च
भक्तैर्धर्मार्थकर्ममोक्षापेक्षया स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वस्वीकरणमेव योग्यमित्यभिप्राये-
याह—*वस्तुत इति* । *द्रुतिरूपायां मनोवृत्तविति* । एतन्मते मनो
नैयायिकवशाच्छुभं, न वा प्राभाकरवद्वशापक्, न वा सौगतवत्समनन्तरप्रत्यय-
रूपं किन्त्वपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतारब्धं सत्त्वप्रधानं सङ्कोचविकाराशोलं स्वच्छ-
द्रव्यं च शुर्वेन्मूर्तद्रव्याभिधातयोऽयं देहपरिमाणमित्यङ्गीकरणेन द्रुतिरूपमनो-
वृत्त्यङ्गीकरणे न शङ्कापङ्ककलङ्क इति ।

विभावादिभिरिति । आदिपदेनानुभावव्यभिचारिभावग्रहणम् ।

तत्र विभावः—विभावयतीति न्युत्पत्त्या रसादेरात्मनोऽदीपनरूपं कारणं, अनु-
भावरच-अनु विभावस्य-परचाद्रवतीति न्युत्पत्त्या नेत्रविक्रियादि कार्यं,
व्यभिचारिभावरच विशेषादभितः स्थायिनं परचास्यतीति न्युत्पत्त्यानुभाव-
रूपकार्यस्य रत्यादिनोत्पादे सहकारिभूतमुत्कण्ठादिकं चोच्यत इति । ननु
कोऽपि पुरुषार्थचतुष्टयं प्रसिद्धं तदा कोऽयं नूतनो भक्तिरूपपञ्चमपुरुषार्थ इत्यत

इति । तस्यैव परमपुमर्थत्वम् । लाघवेन सुखमात्रस्यैव पुरुषार्थत्वकल्प-
नात् । इच्छाजनकत्वे हि ज्ञानस्य सुखविषयत्वमेवावच्छेदकं न तु
सुखदुःखाभावाज्ञाननाशाद्यन्यतमविषयत्वं, गौरवान् । दुःखाभावस्य
सुखान्तरीयकत्वाद् व्यापकतया तदर्थत्वेनान्यथासिद्धेश्च । एव-
मज्ञानाभावस्य सुखस्थित्यहेतुत्वात्, सुखं च न तादृशं, यदा दुःखा-
भावस्तदा सुखमिति नियमाभावात्, सुषुप्त्यादौ व्यभिचारान् । न वा
सुखमज्ञाननाशार्थम् । तस्मात्सुखस्यैव स्वतन्त्रपुमर्थत्वाद्भक्तियोगस्यापि

आह—*सुखमात्रस्यैवेति* । अयं भावः । धर्मार्थकामानां स्वतः पुरुषार्थत्वं
माहरीक्रियते, किन्तु तज्जन्यसुखस्यैव पुरुषार्थत्वं, तत्रापि गौरवेणानुगमेन
च धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परित्यज्य केवलं सुखमात्रं पुरुषार्थं इत्येव सिद्धान्तो
यदि, तदा योगशास्त्रीयसमाधिसुखस्य यथा स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमाहरीक्रियते
तथाऽत्रापि कल्प्यतामिति । नन्वयमभिप्रायस्तदा सिद्ध्यते यदा सुखस्य
पुरुषार्थत्वं सिद्ध्यते, परन्तु लोके पाककरण—कण्टकनिष्कासन-अज्ञाननाश-प्रवृत्ति-
द्वारेण सुख-दुःखाभाव-अज्ञाननाशरूपत्रिविधपुरुषार्थस्वीकारस्यावश्यकत्व-
मिव आह—*इच्छाजनकत्वे हीति* । यद्यपि लोके त्रिविधकार्यार्थं प्रवृत्ति-
रवलोक्यते, तथापि तत्रापि सुखं मे भवत्वित्येवाभ्यन्तरलीनास्तीति सुख-
विषयत्वमेवेच्छाजनकत्वे ज्ञानावच्छेदकं सम्यगिति भावः ।

ननु तदा दुःखाभावस्य बोधोपयोगः, सुखार्थत्वेनोपयोगे स्वीक्रियमाणे
वैपरीत्यं कुतो न वाच्यमित्यत आह—*दुःखाभावस्येति* । *सुखान्तरीयक-
त्वादिति* । सुखकालेऽवगम्यभावात् । *अन्यथासिद्धेश्चेति* । व्यापकत्वं
व्याप्यस्थितिहेतुत्वेनान्यथासिद्धमिति भावः । *सुखस्थितीति* । सुखारितव-
कारणत्वादित्यर्थः । ननु विनिगमनाविरहात्सुखस्य दुःखाभावव्यापकत्वमस्ति-
त्यत आह—*नियमाभावादिति* । *सुषुप्त्यादाविति* । आदिपदेन
प्रकृत्यस्य ग्रहणम् । तस्मिन् काले दुःखाभावसत्त्वेऽपि सुखस्यासत्त्वमेव ।

ज्ञानं कैवल्यहेतुर्वा न वा हेतुरदोऽमृते ।

अज्ञाननाशे ज्ञानेन न द्वारान्तरदर्शनम् ॥१४॥

ज्ञानवद्विषतोऽष्टं कैवल्यं तदसंस्थितेः ।

व्यभिचारादतो नैव ज्ञाने कैवल्यहेतुता ॥१५॥

भक्त्युपायतया साक्षादफलं चामृतं प्रति ।

ज्ञानं तदन्ययासिद्धं प्रीत्या यागादिकर्मवत् ॥१६॥

स्वजन्यभक्तिसंबन्धाद्धेतौ दोषभूतेरपि ।

मुखं प्रति रतित्वेन हेतुतावश्यकौ लघु ॥१७॥

दुःखासंभिन्नसुखत्वेन मोक्षान्तर्गततया स्वतन्त्रतया वा पुमर्थत्वमिति निरपवादम् (११-१३) ।

वर्णकान्तरप्राह-ः॥ज्ञानमिति॥ । ज्ञानं कैवल्यहेतुर्वा नयेति संदिहे-

ननु पञ्चमपुरुषार्थकल्पनं लोकाविरुद्धमित्यत आह-ः॥मोक्षेति॥ । यथा योगजसमाधिमुखस्य मोक्षसमीपवर्तितया मोक्षान्तर्गतत्वं तथा भक्तेरपि मोक्षमुखसदृशत्वेन तदन्तर्भावं स्वीकृत्य न लौकिकप्रसिद्धि-हानिरिति भावः । ॥स्वतन्त्रतयेति॥ । अस्वामिप्रायस्कृत्त एव ।

सुग्रायस्तु-ब्रह्मसंस्थेति समासघटकसंस्थापदेन ब्रह्मज्ञानं स्वीकृतव्यंमिति चेन्न द्विषतोऽपि-द्वेषं कुर्वतोऽपि शिष्टपालेन्द्रादेः । ज्ञानस्येति पदं मत्पर्यायाश-आधजन्तम् । तथा च ज्ञानवतोऽपीत्यर्थलाभः । तत्संस्थान्वयवहाराभावात्-तत्संस्थापदेन व्यपदेशाभावात् । अथवा ज्ञानेति पदं केवलज्ञानपरमेष्ठे । तथा च द्वेषं कुर्वतोऽपि शिष्टपालस्य यद्भगवद्विषयकं ज्ञानं तत्संस्थापदेन न व्यवहित इत्यर्थः ।

एतदधिकरणस्थान्यसुग्रायस्तु-ज्ञानमिति पदस्याध्याहारेण करणीयः । तथा-भक्ष्या । यस्माद् ज्ञानमुपवीक्ष्यमतो मोक्षे न ज्ञानं साधनं किन्त्वनुपवीक्ष्या भक्तिरिति ।

प्रथमतश्चतुर्थीधिकरणमाद्येपसंज्ञाया तृतीयाधिकरणेन सह योजितं, संस्थाशब्दास्यार्थविचारणया ज्ञानारूपार्थं स्वग्रहयित्वा भक्तिरूपार्थः स्थापितः । अधुना चतुर्थीधिकरणं मोक्षे ज्ञानं स्वतन्त्रं न कारणं किन्तु भक्तिरित्यभि-प्रायेण योजनीयमित्याह-ः॥वर्णकान्तेरिति॥ । कारिकास्थादसंशब्देन ज्ञानम-

अदो-ज्ञानं, अमृते-कैवल्ये हेतुर्भवति । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या वस्तुप्राप्तौ
प्राप्त्यन्तरादर्शनात् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मुं० ३-२-६) इति श्रुते-
श्वेति प्राप्ते-उच्यते । ज्ञानं न साक्षात्कैवल्यहेतुः, तदसंस्थिते ज्ञानवतोऽ-
पि द्विपतः कैवल्यादर्शनेन व्यभिचारात् । प्रीतिहेतुज्ञानकारणतायां तु
सुखं प्रति प्रीतिजनकत्वेन व्यापारेण यागादेरिव प्रीत्याऽन्यथासिद्धिः ।

भिमेतमित्याह-“अदो ज्ञानमिति” । ननु ज्ञानेन मोक्षप्राप्त्यज्ञाननिवृत्तिरूपमेव
द्वारं-तज्जन्यत्वे सति तत्प्रकारयप्रकारकत्वरूपमस्येव । न चाज्ञाननिवृत्तेर-
भावत्वेन द्वारत्वाभाव इति वाच्यम् । सर्वत्र प्रतिबन्धकसंस्पर्गाभावस्य कारणत्वेन
स्वीकारादित्यत आह-“द्वारान्तरेति” । अज्ञाननिवृत्तेर्द्वाररूपत्वस्वीकारेऽपि
तन्निवृत्तिभक्तेर्द्वारत्वमिति भावः । “ब्रह्म वेदेति” । अस्य यो ब्रह्म जानाति स
ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । अनया श्रुत्या ब्रह्मज्ञानब्रह्मस्वरूपयोर्मध्ये भक्तिरूप-
कारणस्याकथनेनाश्रुतपदार्थाकल्पनाविति । सूत्रस्य ‘ज्ञान’ इति पदमसं-
घट्यन्तमित्यभिप्रेत्याह-“ज्ञानवतोऽपीति” । ब्रह्मणि संस्थित्यभावबोध-
कस्य ‘तदसंस्थितेः’ पदस्य तात्पर्यार्थमाह-“कैवल्येति” ।

सुखं प्रति प्रीतेः कारणत्वं तां प्रति च ज्ञानस्य कारणत्वम्, एवं च सुखं प्रति
ज्ञानकारणतायाः प्रीत्यान्यथासिद्धिरित्यभिप्रायेणाह-“प्रीतिहेत्वित्यादि” ।
“यागादेरिति” । अयमभिप्रायः । “द्रष्टृपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
“अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यादिश्रुतिभिर्यागहोमयोः स्वर्गकारणत्वाव-
गतावपि विनश्यतो यागादेः कथं कारणत्वमिति विचारे श्रुतार्थापत्त्या मध्ये
पुण्यरूपमपूर्वं कल्पते । तथा च तस्यैव स्वर्गसाधनत्वेन यागादेः स्वर्गसाधन-
त्वस्यान्यथासिद्धिः । यद्यपि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा-
न्यासन्” इति श्रुतौ यज्ञादेरेव धर्मपदेन कथनाल्लोकेऽपि यागादेरेव धर्म-
पदेन प्रसिद्धत्वाच्च धर्मरूपयागादेरेव स्वर्गादेः साधनमिति प्रतिभाति, परन्तु
“कर्मनाशाजलस्पर्शात्फरतोयाविलङ्घनात् । गण्डकीबाहुतटयाद्धर्मः हरति

यद्यपि स्वजन्यभक्तिसंबन्धेन ज्ञानस्य कैवल्यकारणतायां दोषाभावस्तथापि कामिन्यादौ सुखविशेषं प्रति रतिविशेषत्वेनैव कारणतायाः क्लृप्तत्वात् प्रकृतेऽपि लाघवान्नक्तित्वेनैव कारणत्वमुचितम् । उदाहृत-
श्रुतिस्तु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं कारणमिति वदतां चाक्षुषादौ चक्षुरादेरिव कैवल्ये ज्ञानस्य प्रयोजकतामादाय ।

कीर्तनात्” ॥ इत्यादिस्मृत्या कर्मनाशादिनदीसंबन्धधर्मकीर्तनादिना च धर्मनाश-
स्योक्तेर्धर्मपदेनापूर्वं पुण्यरूपमेव स्वीक्रियते । तथा च धर्मपदबोधापूर्वस्यैव
स्वर्गादिसाधनत्वे यागादेर्यः स्वर्गासाधनत्वं श्रुत्योक्तं तत्परम्परयेत्यवर्यं वक्तव्यम्,
एवञ्च यागादेर्यथापूर्वेष्टान्यथासिद्धिस्तथा सुखसाधनत्वे प्रीत्या
ज्ञानस्यान्यथासिद्धिरिति ।

प्रीतेः स्वतन्त्रपदार्थतां स्वीकृत्य मोक्षकारणत्वकल्पनायां श्रुतेर्विरोधस्तद्-
पेक्षया तस्याः सम्बन्धकुक्षौ निवेशेन ज्ञानजन्यप्रीतिरूपसम्बन्धेन ज्ञानस्यैव
मोक्षकारणत्वस्वीकारे न काश्चिदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—*यद्यपीति* ।
लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेनालौकिककार्यकल्पनमुचितम् । लोके च कामिन्यादौ सुखं
प्रति पत्न्यादिविषयकानुरागस्यैव कारणता दृष्टाऽतस्तथाकल्पनमनुचितमित्य-
भिप्रायेणाह—*तथापीत्यादि* । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेर्विरोधं
परिहर्तुमाह—*फलायोगेति* । अयोगः—सम्बन्धाभावः, व्यवच्छिन्न—अभाव-
युक्तमर्थान् कलसम्बन्धाभावाभावयुक्तम्, तच्च प्रकृते प्रयोजककारणरूपं ज्ञाना-
दिरेव । एतदभिप्रायेणैवान्यत्र ‘व्यापारवदसाधारणं कारणं कर्तव्यम्’
इतिकरणलक्षणं स्वीकृत्य चक्षुरादेरेव चाक्षुषज्ञानकारणता स्वीक्रियते न तु
व्यापारस्थानीयेन्द्रियविषयसंयोगादेरिति भावः ।

न च "ब्रह्मविद्याप्रोति परम्" (तै० उ० २-१) इत्यादि-
वाक्यवत्तायु ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, तत्र च प्रतिबन्धकाभावः सहकारि,
तस्य च ज्ञानसामग्र्यैवाज्ञाननाशतः सिद्धेर्न ज्ञानोत्तरं
कैवल्यार्थं भक्तिरभ्युपेयते, प्रमाणप्रयोजनयोरभावादिति वाच्यम् ।
अनाहार्यद्वेषादेर्ज्ञानतो निवृत्तिसंभवेऽप्याहार्यद्वेषस्य ततो
निवृत्त्यसंभवात्तदपगमाय भक्तेरावश्यकत्वात् । न वाऽऽहार्यद्वेषे
बाधकाभावः, "उद्धरणन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" (तै० २-७)
इत्यादिभूत्या ब्रह्म निर्गुणमद्वैतं नास्तीत्याहार्यद्वेषस्याप्यनर्थहे-
तुत्वबोधनात् । उक्तं अपि, अरं-अल्पं, अन्तरं-मेदं, कुरुते-साधयति ।
अल्पत्वमाहार्यधीर्पूर्वकत्वमेव, अन्यादृशस्य दुर्बलत्वान् । भयं-
पुनःपुनर्गर्भजननजरामरणादिरूपम् ।

एकस्याः श्रुतेस्तथार्थकत्वेऽपि सर्वासां श्रुतीनां स्वार्थं परित्यज्य तादृशार्थ-
कत्वेन कथञ्चित्सापने गौरवेण भक्तेरश्रौतत्वेन प्रमाणाभावेन प्रयोजनाभावे-
न च ज्ञानस्यैव मोक्षकारकत्वमुचितमित्यभिप्रायेण शङ्कते-***नवेति*** ।
प्रतिकल्पकेति । सर्वत्र कार्यं प्रतिबन्धकाभावस्य साधारणकारकत्वेन प्रकृतेऽपि
ज्ञानकारकैः प्रतिबन्धकीभूताज्ञाननाशसिद्धावनन्तरं च मोक्षसिद्धिरिति ।
अनाहार्येति । बाधकालिकेष्वज्ञानविषयीभूतभिन्नः । ***आहा-
र्यद्वेषेति*** । बाधकालिकेष्वज्ञानविषयीभूतः । ***निवृत्येति*** ।
आहार्यद्वेषस्य ज्ञानाज्ञानयोः समानकालिकत्वस्य समानाधिकरण-
त्वस्य च दृष्टत्वेन तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । आहार्यद्वेषे श्रुतिं प्रदर्यं
तद्वारा भक्तेः श्रौतत्वं सप्रयोजनत्वं च स्थापयितुमाह-***न वेति*** ।
मेदस्यावश्यं किञ्चिदज्ञानकृतमिति वक्तुं न शक्यते 'कुरुते' इति क्रियापदार्थ-
विशेषात् । करणं च बुद्धिपूर्वकमेव । तथा च तदाहार्यधीर्पूर्वकमेव स्वीकार्य-
मन्वत्सामंभादित्यत्र आह-***अन्यादृशेति*** । आहार्यद्वेषोत्सारकतया
भक्तेरावश्यकत्वेऽपि तस्या अश्रौतत्वेन श्रौतज्ञानस्यैव कैवल्यकारकत्वं स्वीका-

किंवा तृतीयं तुर्यं च वेदासप्तम्याविरोधतः ।

प्रकारान्तरतो वर्णकद्वयं प्रोच्यतेऽधुना ॥१८॥

कैवल्यसाधनं गौणभक्तिर्नो वा न साधनम् ।

तमेवेति श्रुतौ ज्ञानस्यैव साधनता यतः ॥१९॥

ज्ञानसामग्र्यधीनोऽस्याज्ञाननाशो यतो मतः ।

स्वजन्यज्ञानसंबन्धान्कैवल्यमय भक्तिः ॥२०॥

वाक्यार्थाभिद्वयीरेव कारणं वा न कारणम् ।

समानविषयत्वेन ज्ञानादज्ञाननाशतः ॥२१॥

आपद्येत यतो मुक्तिर्द्विषतस्तदसंस्थितेः ।

नैतत्स्वजन्यसंबन्धाद्भक्तेः कारणता लघु ॥२२॥

नन्वस्तु तदुत्सारकतया भक्तिरावश्यक्री, कैवल्यस्य हेतुत्वं नु ज्ञानस्यै-
वेति चेन्मैवम् । अवश्यकल्यतादृशप्रतिबन्धकोत्सारकतावच्छेदक
एव कैवल्यजनकतावच्छेदकात्मत्वकल्पनाया साधवान् । शास्त्रप्रामा-
ण्यस्य तुल्यतया ऽप्यदर्शितदिशैव शङ्कायाः समाधेयत्वादित्यास्तां
विस्तरः ।

प्रकारान्तरेण तृतीयं चतुर्थं चारचयतीत्याह-किं वेति* ।

लक्षणसूत्र ईश्वरेऽनुरक्तिः परा सा भक्तिरित्यर्थतो भावभक्तेः

वमित्याह-नन्विति* । उपारमाह-अवस्येति* । अवस्यमि-
षायः । श्रुतार्थापत्त्या प्राप्तस्यापि औतत्वस्वीकारेण भक्तेः औतत्वस्वीका
रेवाचकाभावेनावरयकल्पनीयस्याहार्थद्वेषरूपप्रतिबन्धकनाशकभक्तिरूपकारणत्व
मोक्षजनकत्वकल्पनं ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वकल्पनापेक्षयोचितमिति ।

अवस्थादिगौणभक्तेरपि कैवल्यकारणत्वं स्थापयितुं तृतीयाधिकरणं
तथा गौणमुख्यभक्तिवत्स्यैकस्याभावेनानुगतकारणापेक्षयानुगतज्ञानस्यैव
कारणत्वमुचितमित्याशङ्क्य परभक्तेः कारणत्वं च व्यवस्थापयितुं चतुर्थाधिकरणं
योजयितुं शक्यमित्यभिप्रायेत्याह-प्रकारान्तरेवेति* । *परा सेति* ।

परत्वकथनेन फलत्वसूचनाच्छ्रवणादिनवविधभक्तेरपरत्वसूचनेन
गौणत्वसूचनात्फलोपयोगित्वसूचनेन कैवल्योपयोगित्वमपि ज्ञापितम्।
तत्र घटते घटते वेति संबन्धेन घटते, “तमेव” (श्वे ० उ० ३-६) इत्यादि-
श्रुत्या ज्ञानस्यैव कैवल्यकारणत्वावगममिति प्राप्ते-उच्यते। भवति
गौणभक्तिः कैवल्यसाधनं ज्ञानाज्ञानयोरेककालिकत्वाभावेनाज्ञाननाश-
स्य प्रतियोगिसामग्र्यधीनोत्पत्तिकप्रागभावनाशस्येव ज्ञानसामग्र्यधी-
नोत्पत्तिकत्वस्यावश्यकव्यतया गौणभक्तेरेव स्वजन्यज्ञानसंबन्धेन

इदमाकृतम्। भक्तिरूपसूत्रे विधेयद्वयेन वाक्यभेदस्तथा वैकवाक्यं ‘सेरवरेऽ
नुरक्तिः’ द्वितीयं च ‘सा’ इतिपदमनुवर्त्य ‘सा परा’ इति। एवं च प्रथम-
वाक्येन जिज्ञासाविषयभूतभक्तेर्लक्षणमुक्तम्। द्वितीयेन च तस्याः परत्वरूप-
गौणफलस्वरूपत्वमुक्त्वा श्रवणादिगौणभक्तेरपि कैवल्यसाधनत्वं सूचितमिति।
श्रवणादीति। आदिपदेन “श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सत्त्वमात्वनिवेदनम्”। इतिभागवतश्लोकोक्तकीर्तनादि
स्वीकार्यम्। *तमेवेति*। “तमेव विदित्वा तिसृषुमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय” इति सम्पूर्णश्रुतिस्वरूपम्। अस्याः श्रुतेः ‘नान्यः पन्थाः
इत्यादिना पदकदम्बेन स्पष्ट एवान्यकारणाभाव उक्तः। अत्रापि पूर्वोक्त-
युक्त्या भक्तिद्वारा ज्ञानस्य कारणतोच्यत इति मन्तव्यम्। एवञ्च गौणभक्तेर्न
फलभूतभक्तिकारणताद्वारा मोक्षकारणत्वमितिभावः।

एककालिकत्वाभावेनेति। विनाशविनाशकयोरेककालिकत्व एव विनाश-
केन विनाशस्य नाशः क्रियते। यथा घटस्य दण्डेन। तथा प्रकृते ज्ञानेन नाज्ञा-
ननाश एककालिकत्वाभावात्। एककालिकत्वाभावमेवोपपादयति-अज्ञानेति*।
यथा घटप्रागभावस्य नाशः घटसामग्र्या सृत्तिकादिकया क्रियते न तु घटेन।
घटकाले तस्य विनाशात्। तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानकालेऽज्ञानस्यासंबन्धेन न
ज्ञानेन तस्य नाशः किन्तु ज्ञानसामग्र्या श्रवणादिभक्तिरूपयैवाज्ञाननाशः।
एवञ्च गौणभक्तेरेव स्वजन्यज्ञानरूपसंबन्धद्वारा मोक्षकारणत्वं “ब्रह्मसंस्थः”

कैवल्यहेतुत्वमित्याभिप्रेत्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" (छा० ३०)
इत्यादिना तथोपदेशात् । इदं च श्रवणादीनां भक्तावन्तर्भावम-
भिप्रेत्य कैवल्येऽवयवहितोत्तरत्वादिघटितं भक्तिवैशिष्ट्यमभिप्रेत्य
वेति तृतीयन्यायार्थः । एवं सति लाघवाद्वाक्यार्थभेदधीरेव
स्वजन्यविज्ञानीयबोधद्वारा कारणं नवेति संदेहो भवति कारणम्, "ब्रह्म-
वेद ब्रह्मैव भवति" (मु. ३-२-६) इत्यादिश्रुतेः, समानविषयत्वेन साक्षा-
दुद्धानतोऽज्ञाननाशनः फलसिद्धेः, सकलभक्तिसाधारणभक्तिव्यस्यै-
कस्याभावेनानुगतेन ज्ञानत्वेन कारणतायां लाघवाच्चेति प्राप्ते-
उच्यते । नैतद्युक्तम् । तदसंस्थितेर्द्विषतोऽपि ज्ञानवतः कैवल्यापत्तेः ।
गौणभक्तिरूपसंस्थाजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नस्य तथात्वे तु
लाघवात्स्वजन्यज्ञानसंयन्धेन भक्तिवैनैव कारणत्वमुचितम् ।

इतिश्रुतिघटकब्रह्मसंस्थापदेन ब्रह्मत्वेव संस्था-श्रवणादिगौणभक्तियस्यैक्य-
बोधकेन श्रवणादिगौणभक्तिः प्रतिपाद्यत इति भावः । ज्ञानस्य सम्बन्धकुहा-
वप्रवेशेन गौणश्रवणादिभक्त्या ज्ञानं ततरश्च परभक्तिद्वारा मोक्षः ।
एवञ्च सामान्यतो भक्तेर्न साक्षात्कारणत्वमित्यभिप्रायेण वा 'ब्रह्मसंस्थ' इतिश्रु-
त्योक्तमित्यभिप्रायेणाह-**॥कैवल्य इति॥** **॥लाघवादिति॥** । लाघवं चात्र
भक्तिव्यस्यैकरूपस्याभावेन ज्ञानस्य च तत्संभव इतिबोध्यमितिभावः ।

॥वाक्यार्थभेदधीरेवेति॥ । 'तत्त्वमसि' "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिवाक्य-
जन्या । **॥विजातीयेति॥** । विज्ञेयबोधः, साक्षात्काररूप इत्यर्थः ।
घटप्रागभावस्थले घटसामग्र्या यद्यपि घटप्रागभावनाशो भवति तथाप्यत्रा-
ज्ञानस्य ज्ञानेनैव नाशोऽङ्गीकरणीयो न तु ज्ञानसामग्र्या चक्षुरादिकेत्य-
भिप्रेत्याह-**॥ज्ञानत इति॥** । भक्तेरपेक्षया ज्ञानस्य कारणधमभिप्रेत्य पूर्वोक्त-
लाघवं स्वयं प्रदर्शयति-**॥अनुगतेति॥** । अनुगमस्तु समानपदार्थवृत्ति-
धर्मद्वारा भवति । अत्र भवतेगौणमुख्यभेदेनानेकस्वरूपत्वेनानुगमकस्यैकस्य
धर्मस्याभाव इत्यर्थः । **॥गौणभक्तीति॥** । वाक्यार्थभेदज्ञानस्य मोक्षकारण-

न च भक्तिर्नैकम् । रुदिनिरूढान्यतरसंबन्धेन भक्तिपदत्वस्यैक-
त्वात् । शिशुपालादीनां तु द्वेषाद्यनुबन्धादनवरतानुसंधानादितो नि-
खिलपापक्षयेण प्रत्यक्षम्, ततो भक्त्या सिद्धिरिति मन्तव्यम् । अत एव
विष्णुपुराणे (४-१५-६-१०) पुनरन्यतोऽच्युतविनिपातमात्रफलमस्मि-
न्लभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहृतं चैश्वर्यं शिशुपालत्वे
चावाप । तत्र त्वखिलानामेव भगवन्नाम्नां त्वंकारकारणमभवत् । ततश्च
तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतानेकजन्मसंबन्धि-
तविद्वेषाद्यनुबन्धचित्तो विनिन्दनसंतर्जनादिबुद्ध्यारण्यमकरोत् । तच्च

त्वस्वीकारे ज्ञानवतो द्विषतो मोक्षपत्तिस्तद्धारणाय गौणश्रवणादिभक्ति-
जन्यत्वं ज्ञानस्य स्वीकारे तदपेक्षयापि लाघवाद्गौणभक्तिजन्यज्ञानसम्बन्धेन
गौणभक्तेरेव कारणत्वं योग्यमिति भावः । अननुगमदोषं वारयति-॥रुदीति॥ ।
रुदिस्तु—शास्त्रकल्पितावयवार्थभानाभावे समुदायार्थनिरूपितशक्तिः । निरूढा
वासति प्रयोजने शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा रूपा । एवं च प्रकृते रूढ्यादिनिरू-
क्तसम्बन्धेन भक्तिपदत्वैक्येनाननुगमस्यासम्भव एव ।

ननु शिशुपालादेरुक्तिदर्शनेन ज्ञानवतोऽपि द्विषतः कैवल्यपत्तिरूपापत्ति-
रिष्टापत्तिरेवेत्यत आह—*शिशुपालादीति* । शिशुपालादीनां न द्वेषतो
मुक्तिः किन्तु भक्त्येति सिद्धान्तं स्पष्टयितुं विष्णुपुराणस्यप्रघट्टकमुदाहरति-
विष्णुपुराण इति । *अच्युतविनिपातेति* । अच्युतश्रीरामचन्द्रकृत-
विनिपातो—रावणादिदेहस्य नाशस्तत्फलमित्यर्थः । *त्वंकारकारणम्* ।
त्वं गोपोऽसि, त्वं कंसारिरसि, इत्यादिरीत्येतिभावः । मरणसमयेऽच्युतमुन्दा-
रूपदर्शनं तत्काज एव भगवन्लक्षणे नाशोऽत एवान्यसंस्कारोद्बोधाभावः,

रूपमुत्फलपद्मदलामलाक्ष्मण्युज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकंयूरकट-
कोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशङ्खचक्रगदापद्मधरमतिप्रसूढवैरातु —
भावावटनभोजनस्नानासनशयनाविष्वशेषावस्थान्तरेषु नैवापर्ययाव-
स्थान्मचेतसस्ततस्तमेवाकोशेषूच्चार्यस्नमेन्न हृदये धारयन्नात्मवधाय
भगवद्गुहस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परब्रह्मरूपमपगत-
रागद्वेषादिवोषं भगवन्तमद्राक्षीत्, तावच्च भगवच्चक्रेणाशु
ध्यापादितस्तेन तस्मरणवग्धाखिलाघसंचयो भगवतैवान्तमुप-
नीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ' इति । वग्धाघसंचयः प्रत्यक्षसमय
एवान्तनीतस्तत्रैव लीन इति तात्पर्यार्थः ।

न च कथं सगुणाभिनिवेशेन मुक्तिहेतुर्निर्गुणसाक्षा-
त्कारो भवेदिति वाच्यम् । सगुणाभिनिवेशजन्यापूर्वेण प्राचीन-
निर्गुलोपासनसंस्कारोद्बोधाभ्युपगमात् । वस्तुतः शिशुपालादेः
सालोक्यादिमुक्तिरेवाभिप्रेयते । न तु भगवद्भावलक्षणा मुक्तिरत
एव सप्तमस्कन्धे—(१-४६)

वैरातुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।

नीतो पुनर्हरिः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्श्वदौ ॥

इत्युक्तिःसंगतेत्यास्तां विस्तरः । (१४-२२) ।

प्रत्युत सर्वसंस्कारनाशेन मुक्तिरिति बोधयितुमाह—रूपेति* । *तावच्चेति* ।
वग्धाखिलाघसंचयेति च । सगुणाभिनिवेशेन न सायुज्वरूपासुक्तिरित्य-
भिप्रायेणाशङ्कते—नचेति* । अत्र वास्तविकमतमाह—वस्तुत इति* ।
सालोक्यम्—एकदेशस्थितिरूपम् । अत्रार्थे भागवतं प्रमाणयति-
सप्तमेति ।

द्वेषप्रतिपक्षभावादसशब्दाच्च रागः ।१।१।६
 (न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ।१।१।७)
 (अत एव फलानन्त्यम् ।१।१।८)
 (तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत्।१।१।९)
 भक्ती रागो न वा रागो न भवेद् ज्ञानसाधनम् ।
 तत्साधनत्वावगमाच्छ्रवणादेः परिस्फुटम् ॥२३॥
 रागो भक्तिः सरागस्य भक्तत्वरसिकत्वतः ।
 न कर्म कृत्यसाध्यत्वाच्च ज्ञानं तद्वदन्वयात् ॥२४॥
 मुक्त्यै विचार्यता भक्तेरथ तल्लक्षवर्णनम् ।
 संस्थारूपातस्ततो मुक्तिस्तस्याः संस्थात्वसाधनम् ॥
 रसत्वाद्वागता तस्या द्वेषेषेणाथ विरोधतः ॥१॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

पञ्चमाधिकरणमाख्ययति—*भवेत्तरेति* । भक्तो रागान्मिका
 न वेति संदेहे न रागान्मिका । “भक्त्या मामभिजानाति” । श्रीभ०गी०
 १८-४४) इत्यादिना ज्ञानसाधनत्वेनोक्ताया रागत्वायोगात् । “आत्मा
 वारे द्रष्टव्यः श्रोतयो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (बृ०२-४-४) इत्या-
 दिना श्रवणादेरेव तत्साधनत्वावगमात् । “न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सात्त्वान्मोक्षोपकृत् भक्तेः साधितमधुना तस्याः स्वरूपविचारार्थं पञ्च-
 माधिकरणस्य योजनेत्यभिप्रेत्याह—*भक्ती रागेति* । *भक्त्या मामिति* ।
 सम्पूर्णवचनं तु “भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो
 मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशने तदनन्तरम्” ॥ इति भगवद्गीतास्थवचने भक्तेः
 ज्ञानस्य साधनत्वं ज्ञायते । तथा च रागरूपा सा न स्वीकृता शक्येति भावः ।
 अत्रार्थे श्रुतिमपि प्रमाणयति—*आत्मा वारे द्रष्टव्य इति* । *न चलतीति* ।
 सम्पूर्णवचनं तु “न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरत्समुद्बुद्धिपक्षपदे ।
 न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि कृष्णभक्तम्” इति ।
 ज्ञानस्य विहिताचरणप्रतिषिद्धवर्जनरूपकर्मणश्च क्रमशः ‘सममति’ पदेन ‘न
 चलति निजवर्णधर्मतो यः’ इत्यनेन चात्समप्राप्त्युपायोपदेशादिति भावः ।

सममतिः" (वि०पु०) इत्यादी ज्ञानकर्मान्वयनगन्मन्त्रोपदेशाच्चेति प्राप्ते-
द्रुमः । विष्णुपुराणादी (४-४-४६) गमलध्वजादीनां स्वर्गाग्रेहणमुक्त्वा
"येऽपि भगवदंशेष्वनुरागणः कोशलनगरजनपालास्तेऽपि नम्यन्तस्सन्-
स्तलोकनामापुः" इत्यादिना स्वर्गागणामेव भक्तत्वव्यपदेशात् । तथा
श्रीमद्भागवते 'मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः" ॥ (१-१-३) इत्यादिना
भक्तानां रसिकत्वव्यपदेशेनाभिव्यक्ततरागरूपायां भक्तौ रसशब्दान् ।
कृत्यसाध्यतया कर्मणि, ज्ञानवतोऽपि भक्तिशब्देन ज्ञाने चानन्तर्भाव-
द्भगवान्मिकेव भक्तिः । गगश्चात्र नेष्टार्मानिप्रतीतिविषयेच्छादिरूपः ।
किं तु प्रीणाम्यनुरन्यामीनि प्रतीतिसिद्धः पृथगेव श्रीमन्मुरगुमय-
नचरणारविन्दमकरन्दमन्दाकिनीमदगाहमानस्य मनसः समुल्लासो
रागभात्रप्रमादिशब्दाभिधेयः स्तानन्दमाविर्भावयन् कार्यकारणलिङ्गा-
दिभिरभिव्यक्तो रसरूपी रन्याख्यः स्यायिभावो यो मोक्षमपि न्यक-
रोति । अत एवस्य सिद्धन्वज्ञानेऽप्यप्रतिबध्यन्वम् । यथा 'दृष्टेऽपि
कृष्णे लृष्णेयं लोचने न विमुञ्चति" (वि०पु०) इत्यादि । (२३-२४)
इति भक्त्यधिकरणमालाटीकायां प्रथमेऽध्याये प्रथमाह्निकम् ।

भक्तेनुरागरूपत्वं व्यवस्थापयितुं विष्णुपुराणोपसंभवं प्रदर्शयति-विष्णुपु-
राणेति* । अत्रार्थे भागवतं प्रमाद्यति-श्रीभागवत इति* । अनुरागस्य
कर्मज्ञानयोरन्तर्भावं साधयति-कृत्यमाप्येति* । अमिलाचमित्ररागस्वरूपं
लौकिकप्रतीत्या प्रतिपादयति-रागश्चेति* । *कार्यकारणेति* । कार्यं
नेत्रविक्रिपादिरनुभावरूपं, कारणमालम्बनोदीपनविभावरूपं भगवत्तुल्यो-
न्मदनादिकम् । कार्यकारणपदमाहचर्येण लिङ्गयति-स्थायिगं चित्रयतीति व्युत्पत्त्या
लिङ्गं चमित्रारिभावरूपं निवेदादिकम् । *मोक्षमपीति* । "आत्मा-
रामश्च मुनयः" "सालोक्यसार्द्धिमाभीष्य" इत्यादिपूर्वप्रदर्शितवचनैः
स्पष्टमिदम् । *सिद्धत्वज्ञान इति* । यद्विषयक एतादृशविलक्षणानुरागस्तस्य
स्वसन्मुखस्थितत्वेन सिद्धत्वज्ञानेऽपि नानुरागप्रतिबध्यत्वं सिद्धत्वज्ञानेऽपि
तस्य स्वीकारात् । वचनेनेद् साधयति-इह इति* । प्रथमाध्यायप्रथमाह्निकस्य-
पञ्चाधिकरणैः सिद्धान्तितं प्रतिपाद्यं संकलयति-मुक्त्यापिति* ।

क्रियात्मिकाधिकरण आगतानां सूत्राद्यर्थः पूर्वसूत्रानुवृत्त्यान्तं 'तथा' इति-
 पदमनुवर्त्य ग्रहणसूत्रार्थानुवाराप्रथमान्तेन विपरिणामस्य स्वीकार्यम् । अथवा
 मयदुक्तानुसारं सा परानुरक्तिरिवरे' इति सूत्रघटकं 'सा' इतिपदमनुवर्तते । तथा
 च सा भक्ती रागरूपैव । कुतो द्वेपप्रतिपक्षभावात् द्वेपविरोधित्वात् ।
 लोके हि द्वेष्टोऽर्थं भक्तेऽयमिति मिथो विरुद्धमस्वति व्यवहियते । तत्र च
 द्वेपविरोधी राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः । किञ्च रसरामदाष-श्रुती
 रसरामप्रयोगादपि भक्ती रागरूपैव । "रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति"
 इतिश्रुती ब्रह्मानन्दाभिर्भावमुक्तेर्ब्रह्मविषयकसस्य हेतुतावगम्यते । अत्र
 रसरामदेव राग एव स्वीकरणीयः । "रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं बद्धा निवर्तते"
 इत्यादौ रसपदवाच्यस्य विषयरामस्य प्रसिद्धत्वादिति ।

न क्रियेति सूत्रेऽपि 'सा' इति पदमनुवर्तते । तथा च सा भक्तिर्न क्रिया-
 रूपा । कृत्तव्येच्छात्-प्रयत्नानुविधानाभावात् । ज्ञाभवत्-यथा ज्ञानं न क्रिया-
 त्मकं तथेति । तच्च प्रमाणसंपत्त्यधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा-
 क्तुं वा शक्यते, तथा भक्तिरपीति भावः ।

अत एवेति सूत्रे 'सा न क्रियात्मिका' इति पूर्वसूत्रीयपदसम्बन्धेनार्थः
 करणीयः । यतः सा भक्तिर्न क्रियात्मिका एव फलानन्त्यम्-तत्फलस्य
 निःश्रेयसस्यानन्तत्वमुपपद्यते । क्रियारूपत्वे तु तज्जन्यत्वेन मोक्षस्याप्यनित्यत्वं
 स्यात् । क्रियाज्जन्यस्यानित्यत्वं "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमे-
 वात्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इतिश्रुत्या प्रतिपादितम् ।

ननु भक्तिपदेनापि लक्षणाया ज्ञानमेवोच्यते । तथा च न "ज्ञानादेव तु
 कैवल्यम्" इत्यादिश्रुतिभिर्विरोधः, न वा पूर्वोक्तोल्या समर्पनकरणापेक्षापीति
 शङ्कानिवारणार्थमन्तिमं "तद्वत्" इति सूत्रम् । तद्वत्-ज्ञानवत्, प्रपत्तिशब्दात्-
 प्रपत्तिः भक्तिर्भवतीति वेदरूपगीतायां कथनात् न भक्तिशब्दो ज्ञानबोधकः । तथा
 च वचनं "बहूनां जन्मनामग्ने ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" इति । अत्र इष्टान्तः "हृतर-
 प्रपत्तिवत्" इति । "कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः" इत्यादिस्मिन्नेव

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम्

प्रकरणे प्रवृत्तिशब्देन भक्तिरेव ज्ञानानन्तरजायमाना स्वीक्रियते तद्वन्नापि
स्वीकार्येति भावः । अकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः । स च 'ज्ञानानन्तरप्रवृत्त्यात्'
हृत्याकारकः । एवञ्च भक्तेर्ज्ञानानन्तर्यप्रवृत्त्या तद्विषयपक्षेण यदा भक्तिशब्देन
ज्ञानं न स्वीक्रियेत । प्रयोज्यप्रयोजकधर्मयोर्भिन्नाधिकरणत्वाद्भाति ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके पञ्चाधिकरण्यानि । नव सूत्राणि च । तैश्च भक्तेः
स्वस्वज्ञानकिङ्काभिन्नत्वं च निरूपितम् ।

इति भक्त्यधिकरणमालाटीकाटिप्पण्यां संक्षिप्तार्थप्रकाशिन्यां प्रथमाध्या-
यस्य प्रथमाह्निकम् ।

अथ द्वितीयाह्निकम् ।

सा मुख्येतरापेक्षितत्वात् । १ । २ । १

(प्रकरणात् । १ । २ । २)

(दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात् । १ । २ । ३)

(दृष्टत्वाच्च । १ । २ । ४)

(अत एव तद्भावाद्वल्लवीनाम् । १ । २ । ५)

(भक्त्या ज्ञानानीति चेन्नाभिज्ञया साहाय्यात् । १ । २ । ६)

भक्तिर्मुल्या न वा मुख्या न भक्तिर्मोक्षसाधनम् ।

श्रवणादिसमुद्भूतं ज्ञानमेव श्रुतां श्रुतम् ॥ १ ॥

मुख्या भक्तिर्ज्ञानसाध्या श्रुता स्वाराज्यसाधनम् ।

तत्ख्यादिमुक्त्वं ज्ञानसाध्यरागस्य हेतुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाह्निकम् । अत्र नवाधिकरणानि । तत्र प्रथममारच-
यति-भक्तिरिति * । भावभक्तिर्मुल्या न चेति संदेहे न मुख्या । “येनाहं

एवं मोक्षं प्रचक्षन्त्ययमिदं भावो ज्ञानयोगवर्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय
द्वितीयाह्निकस्य प्रारम्भः । तत्रापि ज्ञानं गौणमक्तिश्च व्यवस्थितं भक्तेरङ्गं न स्वतन्त्रं
मोक्षसाधनमिति प्रतिपादनाय प्रथमसूत्रमिषाह-#भावभक्तिरिति * । भावभक्तिः

आद्युक्ता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवन् ब्रू तदेव मे ब्रूहि”
इति (५० उ० २-४-४) मोक्षसाधनं प्रस्तुत्य “आत्मा
वा अरे प्रष्टव्यः ध्यान्यः” (५० उ० २-४-५) इत्यादिना
अवस्थाविस्थाध्यतया ज्ञानस्यैव मुख्यत्वसूचनम् । ज्ञानं विना ज्ञाननिवृत्ते-

वशात्किः । मुख्यः मोक्षसाधनेऽन्तरङ्गैः । #अमृतेति# ।
निर्वैतन्वयः । #ज्ञानस्यैवेति# । “आत्मा वा अरे” इत्युपनिषदावस्थेयं शेष-
तेनाभिमतवाक्येन “आत्मनो वा अरे दर्शनेन ब्रह्मणेन मया विज्ञानेद् सर्वं
विदितम्” इत्याकारेण ज्ञानेन सर्वपदबोधोपपन्नज्ञानं भवतीति ज्ञातव्येति
ज्ञानमेव अरब्रह्मितिभावः ।

यद्यप्यत्रान्यसाधननिषेधाभावेनान्यसाधनप्रतीक्षिषि संभवति, तथापि “सर्वं
वाक्यं साधनधारकं भवति” इतिन्यायेन मोक्षसाधनेषु पृष्टेषु
यद्यन्यदपि स्यात्तर्हि तस्याप्यवश्यवत्त्वमप्यतथा तदनुक्ति-
पूर्वकज्ञानसाधनोक्तिः । तदभावं साधनानीन्वयमित्येव ज्ञानस्यैव
साधनत्वमुच्यते इत्यर्थः । अपि च ज्ञानाज्ञानयोः किंवा ज्ञानानाशने
ज्ञानमेव समर्थम् । यद्यपि नाशनाशकयोः समानकालिकत्वमिच्छतेऽप्यत्र,
तथाप्यत्राज्ञानस्थितिकाले ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमङ्गीक्रियते ।
तमोनाशकत्वं तेजस इव । तथाहि । तमसः स्थितिकाले तेजोऽभावेन, तेजसः
स्थितिकाले तमोऽभावेऽपि तेजस्या तमो नष्टमित्येव प्रसिद्धं श्लोके ।
तथात्रापि स्वीकारे वाचकाभावः । अत्रेदमाकृतम् । विनाशकभावासमानाधिक-
रखविनाशयनाशनेऽसमानकालिकमपि विनाशकं हेतुः । विनाशकभावासमानाधिक-
रखविनाशयनाशने तु समानकालिकं विनाशकमपेक्ष्यते द्रव्यघटयोः रिक्तेति ।
एतत्सर्वमभिप्रेत्याह-#ज्ञानं विनेति# ।

ननु तर्हि पूर्वोक्तं ज्ञानस्यासम्भवात् अज्ञाननाशकत्वकथनं कथं संश-

रत्नं भवेन मोक्षाभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वाच्चेति प्राप्ते-उच्यते ।
ज्ञानस्य श्रवणादिस्वाध्ययत्वावगमेऽपि “एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञा-
नस्मात्प्रतिरितरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स्व रत्राट् भवति”

अतः इति साक्षात्स्वरूपारुहेराह *मोक्षाभावेति* । कार्याभावप्रयोजकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वं यस्य तस्यैव कार्याभावप्रयोजकीभूताभावनिवर्तकत्वं स्वीक्रियते ।
यथा षट् रूपकार्याभावप्रयोजकीभूताभावो षट्कृतिकाद्यभावस्तत्प्रतियोगित्वं
षट्कृतिकादेः । एवमेव षट्कृतिकादेर्द्वैतरूपकार्याभावप्रयोजकीभूतकृतिकाद्यभावस्य
निवर्तकत्वं प्रसिद्धम् । प्रतियोगिनोऽभावस्य वैकाधिकरूपविशिष्ट-
स्वसाधनमिदं प्रसिद्धमेवेति युक्तमेव भिन्नकालिकस्यापि स्वसाधनमिदं
निवर्तकत्वं । प्रकृतेऽपि मोक्षाभावप्रयोजकीभूताज्ञानस्य विनाशकत्वं
स्वसाधनमिदं विज्ञानस्येति सन्देहो वेति भावः ।

साध्यत्वावगमेऽपीत्यादि । अयमभिप्रायः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः”
इत्यादिवाक्ये श्रवणादेर्ज्ञानसाधनस्य प्रतिपादनेन ज्ञानं साध्यतया
प्रतीयते । अमृतसाधनेषु पृष्ठेषु ज्ञानं विना परभक्तेः प्रायोऽसम्भवेन
द्वारीभूतज्ञानस्य कथनेऽपि द्वाररूपान्तरज्ञभूतं परभक्तिरूपं मुख्यं
साधनं नैव व्यावर्त्यते । यथा न्यापारेण न्यापारिणो नान्यथासिद्धिस्तथा
न्यापारिणा तुल्ययुक्त्या व्यापारस्यापि नान्यथासिद्धिः । किन्तु व्यापारस्य साक्षा-
द्व्यापारिणस्तु तद्वारेति द्वयोः साध्यं प्रति साधनत्वम् । “सर्वं वाक्यम्” इति
न्यायप्रवृत्तिस्तत्रैव भवति, यत्रोपकार्योपकारकभावहितेषु विहितसाधनेष्वेकं
प्रतिपाद्यते । यथा “तत्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिषा” इति
वाक्यस्थानिमिषासाधकदध्यानयन उक्ते दध्नैवामिषोत्पादनीया न तु तन्निष्पा-
द्यान्मद्वभ्येण । यत्र उपकार्योपकारभावोऽस्ति द्वयोः पदार्थयोर्न तत्रास्य न्याय-
स्य प्रवृत्तिः । यथा “यदानेयोऽष्टाकपालोऽभावास्वायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति”
इत्यादिवाक्यविहिताभावास्यापौर्णमासीकालकतं व्याग्नेयादियानैर्दशपूर्णमासो भ-
वतीत्युक्तेऽपि प्रयाजादीनां न न्यायवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपि न भक्तेर्यादृक्त्ति-
रिति ।

(छां० उ० ७-२५) इत्यब्राह्मणवधानेनात्मरतेरेवानन्दं प्रति
ज्ञानसाध्यतया साधनत्वोपदेशात्, तद्व्यापौ ज्ञानसाध्या-
गस्यानन्दहेतुत्ववर्शनाच्च भक्तिरेवेतरसाधनः स्वोपकार्यतयाऽपे-
क्षान्मुक्त्या ।

ननु 'पश्यन्' इत्यादौ 'स्' इति तत्पदेन नात्मरतेरुपस्थापनम् । "नरति
शोकमात्मवित्" (छां० उ० ७-१-३) इत्युपक्रान्तस्य वेदनस्य प्राकर-
णिकत्वेनोपसंहारे तदेकवाक्यत्वेन तद्व्युत्पदेन व्यवहितस्य 'पश्यन्'

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ अत्रावधानेनेति ॥ यत्रावधानवत्पदप्रतिपाद्येनाकाङ्क्षाशान्तिस्तत्र
व्यवहितपदार्थेनाकाङ्क्षारान्तिकरणमुचितमिति भावः । लोके दृष्टपदार्था-
नुसारेणैव वैदिकपदादिप्रतिपाद्यार्थकल्पनमुचितमिदं यागवेनाह—*तद्व्याप्यादा-
विति* । *इतरसाधनैरिति* । ज्ञानयोगादिभिरित्यर्थः । *स इति
तत्पदेनेति* । "स स्वराद् भवति" इत्यत्रस्थिततच्छब्देनेत्यर्थः । *उपक्रान्तस्ये-
ति* । उपक्रमयुक्तस्येत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्यबोधकात् एव
तस्य महावाक्यस्यैकतात्पर्यबोधकैवाक्यत्वम् । नोचेद्वाक्यभेदापत्तेः । अत एव
"उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णायकम्" ।
इत्यादिनाभियुक्तैः प्रतिपादितमुपक्रमोपसंहारयोः तात्पर्यनिर्णायकत्वं संगच्छते ।
उपक्रमे आत्मविदुः शोकतरणमुक्तमत उपसंहारवाक्ये "युष्मं पश्यन्नेवं
विज्ञानम्" इत्यत्रापि शोकनिवारणे ज्ञानरूपकारणकयनमुचितम् ।
एवम् व्यवहितस्यापि 'पश्यतः' इति पदस्य सम्बन्धकारणमुचित-
मिति भावः ।

ननूपक्रमोपसंहारयोरेकार्यप्रतिपादकत्वरूपश्लोभेन तत्पदेन 'पश्यतः' पद-
परामर्शोऽपि तद्व्यापाररूपाया भक्तेर्निराकरणं कर्तुमशक्यम् ।

एव परामर्शात् । किञ्च 'वश्वन्स्वराद् भवति' इत्युक्ते दर्शनोपाया-
काङ्क्षावामेवं मन्वान एवं विज्ञानप्राप्तरतिमध्यपानिना पदवृत्तेन
मनननिदिध्यासनभक्तयः क्रमेणोपायत्वेनोपदिश्यन्त इति सार्यक्यम् ।
इत्युपायोपदेशत्वेन सार्वक्ये पश्यन्नित्यादिव्युक्तमापत्तेः । अत एव
“ध्यानयोगपरो नित्यम्” (गी० १८-५२) इति ध्यानमुक्त्वा
“ब्रह्मभूयाय कल्पते” (गी० १८-५३) इत्यनेन समाधिप्रमिधाय “मद्भक्तिं
लभते पराम्” (गी० १८-५४) इति परभक्त्युदयं निरूप्य
“भक्त्या मामभिजानाति” (गी० १८-५५) इति साक्षात्कार-
मुपदिश्य “विशते तदनन्तरम्” (गी० १८-५५) इति मुक्तिफलमेव
वर्णितं ब्रह्मस्य श्रीभगवता । युक्तं चैतत् । “भिद्यते हृदयप्रस्थिः”
(मुं० २-२-६) “अज्ञानकल्पितं विश्वम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिवशादज्ञान-

व्यापारिणा व्यापारस्यान्वयासिध्देर्योगादित्यहं चेराह — *किञ्चेति* । येन
वाक्यघटकसर्वपदार्थानां सम्यक्त्वस्याऽम्युक्तमेष सार्यक्यं भवति स
एव तद्वाक्यविवाच्यार्थः । नोचेत्तादृशार्थाबोधकवाक्यघटकपदोपादानं
व्यर्थमेव भवेत् । एवं च प्रकृतेऽपि तत्पदबोध्यदर्शनस्य मनननिदिध्यासनादयः
सर्वे क्रमश उपाया इत्यर्थाङ्गीकरणे सम्यग्वाक्यार्थज्ञापने सम्भवति केवलरत्यु-
पायप्रदर्शनेन तदितरपदार्थप्रदर्शनासङ्गतिकरत्नमनुचितमिति भावः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायामप्यष्टादशाध्याये “ब्रह्मभूतः स ब्रह्मात्मा” इत्यादिश्लोक-
चतुष्टयेनायमर्थः श्रीभगवता कृष्णेनोक्त इति बोधयितुं गीतास्य तत्प्रकरणसन्दर्भं
दर्शयति — *अत एवेति* । अपि च श्रुतिस्मृतिवचनानामेकवाक्यतया तात्पर्या-
ऽङ्गोचने विश्वमिदमज्ञानकल्पितमित्येव प्रतिभाति, तस्य नाशस्तु ज्ञाने-

मूलकबन्धस्य ज्ञानानिगिहंहेतुनिबन्धत्वात्संभवात् । तस्माद् ज्ञानमेव
मोक्षहेतुनयेतरसाधनैः स्वोपकार्यनयाऽपेक्षणांमुच्यम् ।

ननु लोकेऽनुरागस्य ज्ञानहेतुत्वं न दृष्टमनः कथमिदमिति चेन्न । अ-
धुताज्ञातसंविधागतनायकसाक्षात्कारे तरुणीरतेः कारुण्यवर्शनादिति
चेन्मैवम् । 'पश्यन्' इतिवाक्ये वेदनस्य प्रकरिणोऽपि वाक्यान्तरावगत-
मोक्षसाधनत्वलिङ्गबलान्तेनिहितनन्पदेन रतेरेव परामर्शोचितत्वा-

नैव क्तुं शक्य इत्याह—*ज्ञानातिरिक्तेति* । 'तत्त्वयादौ ज्ञानसाधनराग-
स्थानन्दहेतुत्वंदर्शनात्' इत्युक्तं न सम्भम् । यतः सामान्यतस्तद्वस्तुविषयकज्ञानेन
रागो भवति, रागश्च तद्वस्तुविषयकमुत्कृष्टं ज्ञानं भवत्ययमेव लोकेऽनुभवः ।
एवञ्च राग एव विशेषज्ञानस्य कारणं न तु ज्ञानं रागस्येतिप्रमादेक्षाह-
अश्रुतेत्यादि ।

लिङ्गबलादिति । 'पश्यन्' इतिवाक्ये वेदनं यद्यपि प्राकर्षकं तथाप्य-
न्यवाक्येषु "रसं ह्येवायं लब्धवन्दी भवति" इत्यादिषु रतेर्मोक्षसाधनत्वप्रकरणे
शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गबलेनास्मिन्वाक्येऽपि तत्पदेन रतेरेव परामर्श उचितः ।
इदमाकृतम् । उपक्रमोपसंहारयोः परस्परापेक्षतया प्रकरत्वविशेषरूप-
त्वेनोभयाकार्क्ष्यरूपप्रकरणापेक्षया शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य प्राबल्यम् । उक्तञ्च
पूर्वतन्त्रे—“श्रुतिजिज्ञासुप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्”
इति । एवञ्च प्रकृते रतेः "रसं ह्येवायम्" इत्यादिषु श्रुतमोक्षसाधनत्वेन तद्व-
स्तुलिङ्गबलपुक्तवाक्यप्रमायेन प्रकरणस्य बाधात् तत्पद्वन्नेन रतेः परामर्शकरत्वमुचित-
मिति । ननु रतेर्मोक्षो रन्युपायबोधने 'पश्यन्' इत्यादि न्यर्थं प्युक्तमप्युक्तं चात आह-

त् । 'पश्यन्' इति तु भवणजापरोक्षप्रियायं न फलबोधप्रियायम्
अतो न 'पश्यन्' इति श्रुत्युक्तमाप्तिः । 'यो रतः स स्वराद्भवति' इत्युक्ते
रत्नुपायाकाङ्क्षायां भवणमननिविष्ट्यास्तनूनानां कमेणोपायत्वेन
निर्बंशात् । युक्तं वैतत् । अन्यथा भवणानुक्त्या न्यूनतापत्तेः । एते
नात्मरतिर्न भक्तिः किं तु क्रीडादिप्रायपाठादतिरपि क्रीडाभेष
एव, तथा च तत्तत्पदैः सुखविशेषा एवाभिप्रेतास्तेषां च दर्शनान्त-
रीयकत्वेन तस्याङ्गत्वमात्रमिति निरस्तम् । रतेरनुरागरूपतायाः शतश
उद्घोषितत्वात् । क्रीडाद्योऽपि रतिपरिणामा एव । एवं पश्यन्नेवं
मन्वानः-एवं रत एव । तथा च तत्तत्पदैरभिहितानां रतिविशेषाणामे-
वानन्दहेतुत्वलाभात्सिद्धं भक्तेर्मोक्षहेतुतया मुख्यत्वम् । मन्म-
ते तु ग्रहसाक्षात्कारवतो ग्रहरतिरेव नास्तीति प्रेम्णो न उपयोग इति
प्रकरणं युक्तम् ।

पर्याप्तितिविति * । रतेर्मोक्षसाधनतयाङ्गीकार एव सम्यक्तया वाक्यत्वात्
भवति नान्यथेत्याह-#यो रत इति * ।

ननु 'तत्सहचरितानत्सहचरितयोस्तत्सहचरितस्यैव ग्रहणम्' इतिन्यायेन
'आत्मक्रीडा आत्ममिथुन' इत्यादिपदसाहचर्येण रतेः क्रीडाविशेषस्यैव
स्वीकारस्यावश्यकत्वेन तत्सहचरितानन्दपदस्यापि सुखविशेषरूपत्वेन, तस्य च
ज्ञानान्तरीयकत्वेन तस्य ज्ञानसाधनकत्वमिति चेन्न । लोके रतेरनुरागरूपत्वेन
"य एव लौकिकशब्दार्थास्त एव वैदिकाः" इतिन्यायेन रते रागरूपत्वस्वीकरण-
मुचितम् । तथा निरिच्छतार्थकरतिपदसाहचर्येण क्रीडामिथुनशब्दानामपि रतिवि-
शेषरूपार्थकत्वमेव स्वीकार्यमित्यभिप्रायेणाह-#एतेनेत्यादि* । एवं च 'आत्मा-
नन्दः' इत्यादिपदानि मोक्षरूपार्थस्वीकारेण साध्यसाधनभावबोधकविभक्ति-
रहितानामपि क्रीडारत्यानन्दपदानां "इष्टेवेति चिह्ननति" इत्यत्र यथा 'इष्टे त्वा'
[तिमन्त्रस्वच्छेदनाङ्गत्वं तथात्रापि मोक्षरत्योः साध्यसाधनभावबोधकत्वमित्यर्थः] ।

ननु मोक्षस्य ज्ञानप्राप्त्यत्वमते ग्रहसाक्षात्कारिणो रतिरूपभक्त्यभा-
व न भक्तेर्मोक्ष उपयोग इति चेन्न भागवतप्रथमस्कन्धीयवचनस्य
ग्रहसाक्षात्कारिणोऽपि भक्तिवशात्त्वबोधकस्यासङ्गत्यापनोरित्यभिप्रायेणाह-
[मते स्थित्यादि*] ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था आन्युरुक्तम् ।
 कुर्वन्त्यहेतुकी भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः ॥ (भा० १-७-१०)
 इत्यादिबिरोधात् । नन्वस्ति रतिः परन्तु स्मरणकीर्तना.....
 प्राचीना..... वासुकावनुपद ए..... तत्र भक्तिः क
 ..... तथा तात्पर्या..... नामावे कथ.....
 ..... रीयकतया... .. नाशस्य

अस्मिन्नाधिकरणे श्रीस्वप्नेश्वरमतेन तदनुसारिभवेदेवमतेन नु सप्त
 सूत्राणि । “प्रागुक्तञ्च” इतिसप्तमं सूत्रं प्रकृतमन्यकारस्य चन्द्रिकासंश्लेषादि-
 स्वभक्तिसूत्रटीकायां न स्वीकृतम् । परन्तु तत्र तस्य किञ्चिद्व्याख्यादर्शनेनात्र
 बाधिकरणारम्भकसूत्रमात्रस्यैवोल्लेखदर्शनेनानिर्यायेऽपि तत्सूत्रहेत्यादिकस्यात्र
 दर्शनेनैतद्ग्रन्थपाठकानां बोधाय तस्यान्वयप्रदर्शनं क्रमेण सर्वसूत्रार्थप्रदर्शनानन्तरं
 क्रियते । तत्रास्याह्निकस्य प्रथमसूत्रस्यार्थः । सा—परानुरागिरूपा
 भक्तिः, मुख्या—मोक्षसाधनायान्तरङ्गभूता, इतरापेक्षितत्वात् इतरैः—आत्म-
 ज्ञानश्रवणादिगौणभक्तियोगैश्च स्वोपकार्यतयापेक्षणीयत्वात् ।

प्रकरणादितिसूत्रं केभ्यश्चित्पदेभ्य उत्तरं ज्ञेयम् । ननु “स वा एष
 एवं परदन्नेवं मन्वान एवं विज्ञानप्राप्तरतिः” इत्यादिश्रुतौ रतेरधिकारिविशेष-
 शास्वतीकारेण ‘य आत्मारतः स एवं परयन्’ इत्यन्वय-
 स्वीकारेण रतेरप्राधान्यात्कथं रतिरूपभक्तेरुत्पत्त्यमित्यत आह—प्रकर-
 णादिति । रतेरेवात्मानन्दादिकलकवेन तस्या एव प्रकरणाप्रतिपाद्यत्वेन
 मुख्यत्वमिति ।

द्वयमप्यभिहितमिति—“अक्षयिवाप्नोति परम्” इति तत्प्रकरणस्य श्रुती
ज्ञानस्यापि प्रतिपादनेन ज्ञानस्यैव कथं मोक्षोऽस्त्विति चेत्, न—नैतद्वक्तुं
कथम्, कतः तेन—तत्त्वमेव “त स्वराह्मणसि” इत्यत्र श्रुतेन,
अक्षयिवाप्नोति—प्रवसतोऽप्यक्षययोग्यवर्तिष्ववहितस्य ज्ञानस्य परामर्शप्रकरणे
प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

इत्याशयेति—लोकेऽप्यक्षयवर्तिरेकाभ्यां सौम्यज्ञानं तदप्यास्तदप्य-
स्ति हेतु इहं ननु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमतोऽपि ज्ञानस्यैव भक्तिप्रकृत्यभिहितम् ।

अत एव तदभावात्कलङ्कवीनामिति—यतो मुक्तिं प्रति भक्तिः प्रधानं न
तु ज्ञानादिकं न वा ज्ञानसापेक्षा भक्तिरप्यत एव—अस्मात्कारणदेव, तदभावात्-
ज्ञानाभावात्, प्रभावमगवदनुरागमात्रेण कलङ्कवीनां—गोपीनां, मुक्तिः पुराणप्रोक्त
सङ्गम्यत इति शेषः ।

भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञया साहाय्यादिति । ननु “भक्त्या माम-
भिज्ञानाति यावान् परचारिन् तत्त्वतः” इत्यत्र भक्त्येति बलीयस्या मृतीया-
रूपकारकभूत्वा प्रकरणं वाचित्वा भक्तेर्ज्ञानाहन्त्वं ज्ञायत इति चेन्नैव दोषः,
नात्र केवलज्ञानबोधकज्ञानातिशयप्रयोगः कृतः किन्तु “अभिज्ञानाति”
इति अभिज्ञया—सामान्यतोऽनुरागेण भक्तिरूपेण, साहाय्यात्—तस्य परम-
रूपवृत्तारत्नित्यर्थाङ्गीकरणेन न विरोधः, अत्र “अभिज्ञताया” इति पाठान्तरम् ।

प्रागुक्तं चेति—प्राग्—“भक्त्या मामभिज्ञानाति” इत्यस्य पूर्वं “दक्षभूयाय
कल्पये” इत्युक्त्वा उक्तं—“दक्षभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मर्त्यं कथते परम्” इति । तस्य तु ज्ञानमगवदो ज्ञान-
प्रयोजनाभावाच्च कथमनुवात्त्वमिति ।

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः । १ । २ । ७

ज्ञानभक्त्योर्विकल्पो वा न वाक्येष्व स चानयोः ।

सामग्रीभेदेन साधनसाधनोऽधिकृतानुभूति ॥ ३ ॥

न विकल्पो ज्ञानभक्त्योरङ्गाङ्गित्वेन संमतः ।

भिन्नाधिकारिकं तत्तन्माधने स विलोक्यताम् ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमात्मव्यति- * ज्ञानेति * । कैवल्ये ज्ञानभक्त्योर्विकल्पोऽस्ति नञेति संदेहेऽधिकारिभेदेन विकल्पः । भिन्नसामग्रीक-त्वात् । तथाहि । ज्ञानसाधनं श्रवणादि । “द्रष्टव्यं श्रोतव्यं” (बृ० ३० २-२३) इत्यादिश्रुतः । प्रेमभक्तिसाधनं तु गौणभक्तिरंशे । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तदर्थं आत्मा विवृणुते तन्” म्वाम्”

* ज्ञानभक्त्योरिति * । यद्यपि ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वमापनेन मोक्षोक्तत्वात् नैवोक्तवति तथाप्येककार्येऽङ्गाङ्गत्वेन स्थितस्य मुख्योद्भावेऽङ्गाङ्गस्य तत्कार्यकर्तृत्वं दरीहरयते ओके । यथा प्रजापातनकर्मणि मुख्यत्वेन नृपः प्रवर्तते, तत्साहाय्यभूतत्वेन प्रधानः, परन्तु नृपाभावे सोऽपि तत्कार्यं करोति, तथात्रापि भक्त्यङ्गमपि ज्ञानं कदाचिद्व्यतिस्त्वभावे स्वयं मोक्षरूपिकार्यं कर्तुमर्हत्येवेति । अपि च ज्ञानस्य पूर्वस्थापितमपि भक्त्यङ्गत्वं पुनरपि तत्साधनादिभेदप्रदर्शनेन मोक्षसाधनत्वमस्त्वधिकारिभेदेनेत्यादिना बाधितं इति शङ्कोत्यतिवृष्ट्या । * भिन्नसामग्रीकत्वादिति * । भिन्नपदं विरुद्धार्थबोधकम् । अन्ययाधिकारिभेदेन विकल्पाश्रयणे न भिन्नसामग्रीकत्वं हेतुः स्यात् यतो मुख्योद्भावाङ्गाङ्गस्य च भिन्नसामग्रीकत्वमस्येव । समसामग्रीकत्वे त्वङ्गत्वस्य अङ्गाङ्गत्वस्य चासम्भव एव । * यमेवैवेति * । यमेव—स्वात्मानं, एष—साधकः श्रवणादितत्परः, वृणुते-प्रार्थयते, तेन-आत्मना वरित्रा साधकेन परभक्तिद्वारा लभ्यते । तस्य-आत्मप्रेम-कामस्य, एष-आत्मा, स्वां-स्वकीयां प्रेमोत्पादिकां, तन्-विशुद्धस्त्वसाधनं शरीरं, विवृणुते-प्रकाशयतीत्यर्थकेनानेन श्रुतिवचनेन परभक्तोऽपि भक्तिरूपं साधनं

(क० उ० २-२३) इत्यादिभूतेः । “भक्त्या संजातया भक्त्या विभक्त्युत्पुलकां तनुम्” । (भाग० ११-३-३१) इत्यादिस्मृतेश्च । श्रवणावावधिकारी साधनचतुष्टयसंपन्नः । “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठति” (इ० उ० ४-४-२३) इत्यादिभूतेः । गीष्वावधिकारी मध्यमरागः । “न निर्विण्णो नातिसक्तः” इत्यादिस्मृतेः । इत्थं च भिन्नाधिकारिकसाधनसाध्यत्वान्मोक्षसाधनत्वेनावगतयोर्ज्ञानपरम -

शोभ्यत इति भावः । *भक्त्येति* । अत्र प्रथमभक्तिपदं “इतिभागवतात् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्” ॥ इत्युपसंहारवाक्यैकवाक्यतया भज्यतेऽनयेति भक्तिरिति करणव्युत्पत्त्या भागवतधर्मरूपश्रवणादिनवविधगीष्वाभक्तिबोधकम् । द्वितीयं तु भजनं भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या प्रेमभक्तिबोधकम् । एवञ्च प्रेमभक्त्येगीष्वाभक्तिरेव साधनं सिध्यतीति भावः ।

श्रवणादाविति । “श्रोतव्यः” इत्यादिश्रुतिविधेयश्रवणादावित्यर्थः । *साधनचतुष्टयसंपन्न इति* । साधनचतुष्टयं च ग्रहीत नित्यं वस्तु ततोऽन्यदसिद्धमनित्यमित्याकारकनित्यानित्यवस्तुविवेचनम् । ऐहिकानां सक्चन्दनवनितादिविषयभोगानां कर्मजन्मतयाऽनित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृतादिविषयभोगानामनित्यतया तेभ्यो नितरां विरक्तिरूपेहासुत्रार्थफलभोगविरागः । मनोनिग्रहेन्द्रियरमणादिरूपरामदमादिपट्टकसंपत्तिः, मोक्षेच्छावत्वरूपमुमुक्षुत्वं च बोध्यम् ।

न निर्विण्ण इति । यः संसाराच्चातिविरक्ते नात्यालसः स एव परभक्तावधिकारी । यश्चान्यथाऽऽसक्तो यश्चात्यन्तविरक्तताबुभावपि न भक्तावधिकारिणौ । यतोऽन्यन्तसंसारऽऽसक्तस्य परमेश्वरे चित्तस्य सम्बन्ध एव न संभवति । अत्यन्तविरक्तस्य यद्यपि परमेश्वरे कदाचिद्विक्तगमनेऽपि तस्य सर्वथा विरक्तत्वेनानुरक्तिरूपभक्तेर्न तत्र संभव एव । अभावेन समं प्रतियोगिनः स्थितेरसंभवादिति भावः । *इत्थं चेति* । अधिकारिसाधनभेदस्यापने सतीत्यर्थः ।

कथोरधिकारि मेदेन भिक्षवाक्योपासन्त्वे सति तुल्यार्थग्यान् विकल्पः, षोडशिग्रहणाग्रहणवदितिमान्ते--उच्यते । तन्महानं प्रति भिक्षाधिका-
रिः श्रवणाद्विचारणौघभक्त्योर्विकल्पस्त्रैऽपि मोक्षं प्रति
तत्त्वज्ञानप्रसभक्त्योर्न विकल्पः । द्वारैक्याभावेन विकल्पास्तंभवान् ।
ग्रीहियवयोद्वारैक्यादेव विकल्पाभ्युपगमान् ।

तुल्यार्थत्वादिति । समप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । तुल्यार्थत्वमाश्रोतौ
“अग्निहोत्रं जुहोति” “इमा जुहोति” अत्रयोरपि विकल्पापत्तेः । अस्ति
हि द्युः परम्परयाग्निहोत्रस्य च साक्षात्स्वरूपसमप्रयोजनकत्वम् । भिक्ष-
वाक्योपादानवमाश्रोतौ “उद्भिदा यजेत पशुकामः” “दशंपूर्णमावाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत” इतिभिक्षप्रयोजनकयोरपि दशंपूर्णमासोद्भिद्यागयोर्विकल्पा-
पतिरत उभयम् । *षोडशिग्रहणाग्रहणवदिति* । ‘नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’
“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति वाक्यद्वयश्रवणेन षोडशिग्रहणमष्टजनकं
षोडशग्रहणमप्यष्टजनकमित्यष्टरूपतुल्यफलजनकत्वादिकल्पः । अतिरात्रो-
यज्ञविशेषः । षोडशी-पात्रविशेषः । तथात्रापि मोक्षरूपफलस्य साधनमुभयमपि
ज्ञानं भक्तिप्राप्तौ विकल्पः । स च स्ववस्थितः । अद्भुतचित्तस्य नियतपूर्वकं तत्त्वज्ञा-
नम् । द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धापूर्विका भक्तिरिति ।
अत एव भागवते कर्मरत्यागावधित्वेन द्वयं—“तावत्कर्माणि कुर्वीत नो निर्बिघेते
यावत् । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत्त जायते” ॥ हृष्यनेनोपायं संगच्छत इति ।

भक्तिज्ञानयोगौघभक्तिश्रवणादिरूपाङ्गयोरधिकारिभेदेने वैकल्पिकत्वेऽप्यङ्ग-
प्रधानरूपयोर्ज्ञानभक्त्योर्न विकल्पः संभवति । विकल्पप्रयोजकस्य द्वारैक्यस्याप्राभा-
वादित्वमिष्टायेणाह—*तत्त्वमित्यादि* । *द्वारैक्यादेवेति* । अपूर्वरूपद्वारै-
क्यादित्यर्थः । साधनभूतयवैर्होमे कृते यदपूर्वं जायते तदेव
ग्रीहिभिर्होमे कृतेऽपि निष्पद्यतेऽतोऽपूर्वरूपद्वारस्यैक्यमेव । अत्र तु
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या परभक्तिप्राप्तिस्तथा च परमात्मदययात्मप्राप्तिर-
तिभिक्षद्वारकत्वेन न विकल्प इत्यभिप्रायः । अत्र स्पष्टतया द्वारभेदस्य
विद्यमानत्वेन द्वारैक्यप्रयोज्यविकल्पस्य संभवपूर्वकवारणार्थं कथं सूत्रकारस्य

यद्यप्यत्र द्वारभेद एव भक्त्या भगवदनुग्रहेण प्राप्तवानिः, ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या सा। तयात्येकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वाभावात् द्वारभेदेऽप्युक्तिरुक्तमिष्टागयोरिव विकल्पः स्यादेवेति चेन्महेश्वरम् । उक्तप्रमाणागयोरङ्गाङ्गिभावेन विकल्पासंभवान्, प्रधानद्वानोपकारकत्वेन तुल्यार्थत्वाभावात् ।

प्रवृत्तिस्थित आह—यद्यपीति * । द्वारभेदं प्रदर्शयति—* भक्त्येति * । भक्त्या महावाही भगवदनुग्रहरूपद्वारम् । ज्ञानेन तन्मात्रावज्ञाननिवृत्तिरूपद्वारमित्यर्थः । *सा* । महावाहिः । *एकप्रयोगेति* । यत्र द्वारैक्यं विकल्पप्रयोजकं तत्रैकविधिपरिगृहीतत्वमपि स्वीकार्यमन्यथा—केवलां समानापूर्वनिष्पादकस्वीकारेऽग्निहोत्रहोमसाधनद्वि-दर्शपूर्णमाससाधन-यवयोरपि विकल्पापयोगः । यत्र वैकविधिपरिगृहीतत्वं नास्ति न तत्र द्वारैक्यं विकल्पप्रयोजकं किन्तु द्वारभेद एव । यथा “उज्जिता यजेत पशुकामः” “बलमिन्द्रा यजेत” इति-पशुकर्तव्यं श्रूयमाणवाग्योरेकविधिपरिगृहीतत्वाभावेनापूर्वरूपद्वारभेदेऽपि पशु-रूपैककलसाधकत्वेन विकल्प आश्रीयते, तथाप्रापि ज्ञानभक्त्योर्विकल्पः संभवतोनिभावः ।

उक्तप्रमाणादिनि । पूर्वप्रदर्शितश्रुत्याद्यनेकप्रमाणीयैस्तयोरङ्गाङ्गिभावस्य निवृत्त्येन विकल्पप्रयोजकद्वारैक्याभावेन न विकल्प इत्यर्थः । ननूपकारकत्वरूपद्वारैक्यमत्र महतेः साक्षात्, ज्ञानस्य तु प्रधानभक्तिद्वारेति कथं विकल्पार्थमभव इत्यन आह—*तुल्यार्थत्वेनि* । एकरूपसम्बन्धेन यत्रोपकारकत्वं तत्रैव तुल्यार्थत्वं शास्त्रलोकप्रसिद्धम् । यथा दर्शपूर्णमासे मीहियवयोरन्युत्पादने नृवारयिमयीमात्र । ननु लोके तथा स्वीकारेऽपि शास्त्रे “वचनाप्रवृत्तिर्वचनाद्विद्वत्तिः” इतिन्यायेन मीहियवस्थले तथा वचनतः स्वीकारेऽपि भक्तिज्ञानस्थले उभयोर्मोक्षप्रापकवबोधकवचनानामुपलम्भेन वचनानां व्यक्त्यया कथंचिद्द्वङ्गाङ्गिभावस्वीकारेऽपि मोक्षसाधनः समभयोरपीत्या-

नस्य वक्ष्यमाणोपद्रवोपद्रुत्वाच्च । परन्तु तत्राधिकारिभेदेन स्वाधन-
भेदाद् ज्ञानेऽपि ज्ञानतो भगवत्कृत्यानां वा भावे कंचित्त्वानित्यत्र न
विवादः । अत एव स्वजन्यभावस्वयंप्रभेदेन ज्ञानत्वेन कारणतां विहाय
साधवाद् भावत्वेनैव कारणत्वमिच्छन्ति । युक्तं चैनम् । अन्यथा-

“कवेमा मियो वनचरीर्यमिच्छादुष्टाः

कृष्णं क चैव परमात्मनि रुढभावः ।

नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽवितुषोऽपि स्वात्मा-

दष्टेयस्तनोत्यगदगात्र इत्योपयुक्तः” ॥ (भा० १०-४५-४८)

इत्याद्यनेकवचनविरोधापत्तेः । अत एव न समुच्चयोऽपि । एक-
प्रयोगविधिपनिगृहीतत्वाभावाद्न एव मोक्षमार्गं एक एव स्वेत्यास्तां
विस्तरः । (१-४)

पादतः प्राप्तगङ्गान आह-॥ नस्य वक्ष्यमाणेति ॥ नवमाधिकरणे वक्ष्यकान्तर-
वर्णनप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

॥साधनमेवादिति ॥ श्रवणादिगोचरभक्तिरूपादिसाधनमेवादित्यर्थः । ॥ भाव
इति ॥ प्रेमभक्तावित्यर्थः । एवञ्च भावापरपर्यायमुख्यभक्तेः साधनं साधनत्वे-
न कार्यं संबधति परम्परया कारणतया स्थितस्य ज्ञानस्य मुख्यकारणत्वकथनं गौरव-
प्रतिभिर्याह-॥ अत एवेति ॥ विरोधप्रकोटकभागवतीयवचनमुदाहरति-॥ स्वेमा
इति ॥ । अस्वार्थः - परपुरुषमेवनाभावोपद्रुता अरक्षयब्रमण्णीका इमा नापंः
कुत्र, तथा परमात्मस्वरूपे कृष्ण एनामां निरुद्धभावः-नितरां रुढं स्थितमनुरक्ति-
रूपं प्रेम, यस्माच्चात्परमात्मानं प्रकाशयति, “तन्मयैष आत्मा विवृणुते ननु
स्वाम्” इति श्रुतेस्तत्कुत्र । युक्तं चैनदिर्याह-नन्विति । परमात्मा साक्षादनु-
भजतोऽश्रव्याप्यमृतमिव श्रेयस्कृत इति । भजनमेव परमात्मप्राप्तौ कारणं न
ज्ञानमिति ‘अवितुषः’ इति पदेन बोधितम् । ॥ अत एवेति ॥ उक्तरीत्या
ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वेन स्थापनादेवेत्यर्थः । ॥ एकप्रयोगेति ॥ । इदं स्वमुच्च-
यमात्रम् । अङ्गाङ्गिभावस्यापनेनेव समुच्चयस्य कारणसंभवान् । अन्यथा प्रयाजदर्श-
पूर्णमासयेरपि स्वर्णकलसाधकत्वेन समुच्चयापत्तेः । इष्टमिति चेत् “प्रधानावृत्ता-
वज्ञावृत्तिः” इतिन्यायेन यथा दर्शपूर्णमासादिविचित्रिण्ये साङ्गप्रयोगस्यावृत्तिरित्या
प्रयाजादौ विचित्रिण्येऽपि सम्पूर्णप्रयोगस्यावृत्त्यापत्तिरिति । ॥ एक एवेति ॥ ।
भावपर्यायभक्तिरूप एवेत्यर्थः ।

देवभक्तिरितरस्मिन्साहचर्यात् । १ । २ । ८

ज्ञानस्याङ्गं परा भक्तिर्नवाङ्गं ज्ञानसाधनात् ।

यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिभ्रुतिमानतः ॥ ५ ॥

गुर्वाद्याहार्यधीजन्यपरभवस्युपदेशतः ।

समभिष्याहृतेर्देव ईशान्योऽतस्तथा न हि ॥ ६ ॥

गुरुयाऽभूतफले भक्तिरङ्गं वा नो फलान्तरे ।

नाङ्गं सद्धेतुसाध्येयं साधनं न फलान्तरे ॥ ७ ॥

ईशवत्सर्वहेतुत्वं भक्तेरिच्छासमन्वयात् ।

कैवल्यं प्रति गुरुयायाः स्यात्कचिद्गुणभूतता ॥ ८ ॥

तृतीयमारचयति-ज्ञानस्येति* । परभक्तिरपि ज्ञानस्याङ्गं नवेति सन्देहे-भवत्यङ्गम्

सुत्रार्थस्तु-एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन, विकल्पः-आत्मप्राप्तौ भिन्नवाक्योपादेयत्वे सति तुल्यफलकत्वरूपः, ज्ञानपरभक्त्योरितिशेषः । प्रत्युक्तः-निराकृतः । अपिशब्देन समुच्चास्यापि निराकरणं बोध्यम् ।

परभक्तिरपीति । यद्यपि पुराधिकरणौर्ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वविनिर्णयेनाङ्गभूतज्ञानस्य तत्त्वधानभूता भक्तिर्नाङ्गभावं भजते । भक्तेर्ज्ञानस्याङ्गत्वबोधकभ्रुतयस्तत्रैव कथञ्चिद्वाक्यानेन योजयितुं योग्याः । अतः सूत्रावश्यकत्वेऽपि नास्ति भिन्नाधिकरणस्यावश्यकता । तथापि लोके परस्परमपि साध्यसाधनभावो दरीदृश्यते । यथा गर्भस्यदासं प्रति पोषणादिना राज्ञोपकरोति । सोऽप्यनन्तरमुत्पन्नः पुष्टश्च तं राजामुपकरोति । तथापि भक्त्या परिपुष्टं ज्ञानं भक्तिमुपकुर्व्यादित्यादिशङ्का-निराकरणार्थमधिकरणस्योत्थिषिर्द्रष्टव्या । इत एव वाक्येनप्राधिकरणो वर्णकान्तरमुच्यते इति द्रष्टव्यम् । अपि शब्देनेवं सूच्यते, यथा श्रवणादि ज्ञानस्याङ्गं

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता त्थीः प्रकाशने महान्मनः” ॥ (श्वे० उ० १-२३)

“श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि” इत्यादिभ्रुतिप्रमाणादन्वयव्यतिरे-
काभ्यां च भावनाविशेषद्वारा तस्यास्तङ्केतुन्वावगमादितिप्रामे-

तथा परभक्तेरपि ज्ञानस्याङ्गत्वं स्वीकर्तव्यमिति । *यस्य देवेति* । गुरौ परप्रे-
मास्पदभक्त्याऽर्थप्रकाशकं ज्ञानं लभ्यते यथा, तथा देवविषयकपरप्रेमास्पदभक्त्या-
र्थप्रकाशकं ज्ञानं लभ्यत इत्यर्थकार्यवशाश्रुत्या सर्वप्रधानभूतापि भक्तिर्ज्ञानस्याङ्गं
भवितुमर्हति । किञ्च “श्रद्धस्व सौम्य” इत्यनेकवारं परमात्मविषयकश्रद्धायाश्चान्दो-
ग्ये कारणात्त्वश्रवणेन “श्रद्धावान् भजते यो माम्” इत्यादिना गीतायामपि
परमात्मविषयकश्रद्धाया कारणात्त्वश्रवणेन च “श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि”
इतिवचनश्रुतश्रद्धापदस्य परमात्मविषयकश्रद्धेत्याकारकेऽर्थे निश्चिते निश्चि-
तार्थकश्रद्धापदसाहचर्याङ्गत्वरिति तद्वचने परमात्मविषयिण्येव ग्राह्य ।

ननु परमात्मविषयकश्रद्धाभक्त्योर्ज्ञानस्याङ्गत्वश्रवणेऽपि सा भक्तिः परप्रेमा-
स्पदरूपैव स्वीकर्तव्येत्यत्र साहचर्यं न प्रमाणं तस्यानित्यत्वादित्यत्र आह—*अन्व-
येति* । तद्विषयकपरप्रेमास्पदभक्तिस्तत्वे तद्विषयकं यथार्थज्ञानं तद्विषयकपरप्रेमा-
स्पदभक्तिरहितत्वे तद्विषयकवार्थज्ञानाभाव एतत्स्वरूपाभ्यां लोके शतशस्त-
व्यादेस्तस्मादिदं विषयकज्ञाने परभक्तेः कारणात्त्वदर्शनेन प्रसिद्धाभ्यामन्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रकृतेऽपि तथैव कल्पयितुं योग्यमितिभावः ।

भावनाविशेषेति । प्रकृते भावना नाम योगाभ्यासजनितसंस्कार-
सजातीयो ज्ञानजनकः संस्कारविशेषः । यथा भगिन्या भ्रातृवि-
षयकपरप्रेम्णा ‘एतादृशो मे भ्राता’ इत्यादिभावनया भ्रातृविषयकं
निश्चितं ज्ञानं भवति । तथात्रापि परभक्तेर्भावनाद्वारा ज्ञानाङ्गत्वं स्वीकर्त-

सटीकभक्त्यधिकरणमालायां—

४८

उच्यते । तत्र शुर्वादावादायधीजन्यपरभक्तेर्ज्ञानसाधनत्वकथनेन तत्समभिव्याहारात्तद्वदेवविषयतादशभक्तेरेव ज्ञानसाधनत्वस्य विवक्षितत्वात् न कैवल्यसाधनपरभक्तिर्ज्ञानस्याङ्गम् । उक्तश्रुति-युक्तिविरोधादिति भावः ।

वर्णकान्तरमाह * मुख्येति * । कैवल्यान्तरङ्गभक्तेः प्रधानत्वेऽपि फलान्तरं प्रत्यङ्गत्वमस्ति नवेति सन्नेहे-नास्त्यङ्गत्वम् । उक्तमसाधनसाध्यायाः कार्यान्तरहेतुत्वाद्योगादिति

न्यमितिभावः । सिद्धान्तमाह—*उच्यत इति* । *आहार्येति* । अत्र भक्त्यदेन यथार्थपरभक्तिर्नैव स्वीकर्तुं शक्या । यतः परभक्तिः परमात्म-विषयियेवास्ति, अतो गुरौ भक्तेः परमेमास्पदत्वस्वीकारेऽपि न तद्यथार्थं, किन्तु बाधकालिकेच्छाजन्यरूपाहार्यबुद्धिजन्यमेवातो देवपदेन परमात्मनो भिन्नो देवः स्वीकरणीयः । तत्र ज्ञानाङ्गभक्तिर्गुरुभक्तिसाहचर्येण देवविषयकाहा-र्यधीजन्यैव ग्राह्याऽतो यथार्थपरभक्तेः कैवल्यसाधनभूताया न ज्ञानस्याङ्गत्वमिति ।

ननु साहचर्यमनित्यं तथा च कथमेतत्सिद्धयतीति चेन्न । साहचर्यस्यानित्यत्वेऽपि स्वधिकेनार्थनिर्णयो भवत्येव । नोचेत्साहचर्यस्य प्रामाण्यकथनं ग्रन्थकाराणामसङ्गतं स्यात् ।

यत् निश्चितार्थकपरमात्मविषयकश्रद्धापदसाहचर्याङ्गकिरपि यथार्थपरमात्म-विषयविषयेवेत्यादिकथनं तत्तु न योग्यम् । साहचर्यास्वीकर्तव्यं परमात्मत्वमाहार्य-बुद्धिजन्यं देवे स्वीकृत्योपपत्तौ यथार्थपरमात्मस्वीकारे प्रमाणाभावात् । साहचर्यस्य न सम्पूर्णोऽसर्वत्र प्रामाण्यं किन्तु किञ्चिदंशे, नोचेत्साहचर्यस्यानित्यताकथन-व्यर्थत्वापिपरिति ।

वर्णकान्तरमिति । अस्योत्थितावरुचिः कारणभूता पूर्वमुक्तैव । *उक्तमेति* । “न हि ज्ञानेन सशरं पवित्रमिह विद्यते” इतिस्मृतौ ज्ञानस्य पवित्रत्वं — पवित्रसंसारान् त्रायकर्तृत्वं श्रुतमत उक्तमज्ञानरूपसाधन-निर्वर्त्यपरभक्तेः कैवल्यतिरिक्तलौकिकसामान्यार्थत्वादिकलसाधनत्वायोगात् । न हि सत्रादमेवापरस्य श्रुत्यस्य सामान्यजनसेवापरत्वं लोके दृरीदृश्यत

प्राप्ते उच्यते । ईश्वरस्य सर्वकारणत्वेनावगताया अधिकांशमेव
कामनासहकारतः कार्यान्तरजनकत्वसम्भवात् । केवलं प्राप्ति
प्रधानत्वेऽपि कश्चिदुपगृह्यते न विरोधः । अत एव “आर्तो
जिह्वावुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” (भ.गी.७-१६) इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं
ज्ञानिनां साधिव्ययं संगच्छते । यतोऽप्यर्थार्थानि निवृत्तिः, जिह्वास्तोत्रज्ञानं,
अर्थार्थिनरत्नवर्थः, कलं निश्चीयते स्वामध्यात् । ज्ञानिनस्तु फलाकाङ्क्षा

इति भावः । सिद्धान्तमाह—“ईश्वरवदितिः । लोके तथा दृष्टेः केवल्यौकिमे
पदार्थे सर्वार्थदर्शनरीत्यानां वचनत एव पदार्थकल्पनाया उचितत्वेन परमे-
श्वरो यथा सर्वस्वाधि—प्रहृतोऽल्पस्यापि फलस्य कारणं तथा तत्परभक्तिरपि काम-
नायाः सत्त्वे सर्वदात्रीत्येव स्वीकारणमुचितं वचनादिति भावः ।

अत्र श्रीमद्भगवद्गीतास्थवचनेनोक्तार्थं स्थापयति—“आर्त इति” । अयं भावः ।
परमात्मविषयकपरभक्तिपरायां भक्तानामुदात्तत्वं प्रवर्य परभक्तिपरायां ते-
षामार्तत्रायादिकलकामत्वप्रदर्शनं परभक्तेः कैवल्यतिरिक्तफलान्तरदातृत्वं एव
सङ्गच्छते नान्यथा । नचात्र गौणभक्तेः फलदातृत्वं स्वीकार्यं न परभक्तेरिति
वाच्यम् । तेषामुदात्तत्वप्रदर्शनमर्थतापयोः । सर्वेषां भक्तानामपि तत्सम्भवात् ।
किं च “ज्ञानी त्वारमैव मे मतम्” इत्यादिना ज्ञानिन आत्मत्वकथनं न
सङ्गच्छेत । यदा च परभक्तिपरत्वेन सर्वेषामुदात्तत्वम्, त्रयाणामार्तादीनां
फलान्तरकामनाया अपि सत्त्वेनात्मभूतत्वं ज्ञानिनस्तु फलान्तरराहित्येन
केवलकैवल्यफलकत्वेन परमात्मस्वरूपत्वेन युक्तमात्मत्वकथनम् । नो चेत्
त्रयाणां गौणभक्तिपरत्वस्वीकारे ज्ञानिन उदात्तत्वकथनमेवोचितं न
त्वात्मरूपत्वमिति ।

सटीकभक्त्याधिकरणमालायां—

५०

यां निष्कामत्वेनोक्तफलानामसम्भवादिश्वजिन्न्यायानवताराच्च सहे-
तुकस्संस्तानिवृत्तिरेव कल्प्यते । 'तेयामहं समुद्धतां' (भ०गी० ७-१६)
इत्यादिप्रमाणादतो ज्ञानिनां भक्तावेवाधिकारं वर्णयन्ति । यथा च
'भजन्ते' इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेऽपि विधिपरत्वं तथोत्तराधिकरण
एव स्फुटीभविष्यति । (४-८)

विरवजिन्वायेति* । तन्म्यायस्वरूपं तु "विश्वजिता यजेत" "बलभिता
यजेत" इत्यादिविरवजिदादियागविधायकवाक्येषु फलानिर्देशेन विना
फलनिर्देशं मनुष्यप्रवृत्तेरसंभवेनावरणं फले कल्पयितव्ये पुत्रादिकले
न कल्प्यते । यतः पुत्रादिवत्तत्राप्रवृत्तेरतः सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्धये विधेरव्यर्थतायै
सर्वाभिलषणीयस्वर्गफलं कल्प्यते । स्वर्गश्चात्र सुखरूप एव स्वीक्रियते ।
उक्तञ्च—“यच्च दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च
तत्सुखं स्वःपदास्पदम्” ॥ इति । स्थानविशेषरूपस्वर्गस्वीकारे तत्स्थाना-
निरतुक्तस्य तत्राप्रवृत्त्यापत्तेः । उक्तं च जैमिनिना ऋषिणा “सः स्वर्गः
स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टवान्” इति । *अनवतारादिति* । मनुष्यप्रवृत्तिद्वारा
विधेरव्यर्थतायै फलं कल्पनीयमत्र तु विना फलेन प्रवृत्तेर्दर्शनेन तन्म्यायप्रवृ-
त्तौ बीजाभाव इतिभावः । *सहेतुकेति* । वासनारूपहेतुसहितेत्यर्थः ।
समुद्धर्तेति । “मृत्युसंसारसागरात्” इतिशेषः । मनु “चतुर्विधा भजन्ते
मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन” इत्यत्र 'भजन्ते' इतिपदस्य खट्वप्रत्य-
यविशिष्टत्वेन वर्तमानकालस्य विधिराक्तिप्रतिबन्धकत्वेन कथं विधिपरत्वेन
फलादिकल्पनमित्यत आह—*भजन्त इत्यस्येति* ।

सूत्रार्थस्तु—देवभक्तिः—“यस्य देवे परा भक्तिः” इतिश्रुतौ देवभक्तिपदेन
भुता, इतरस्मिन्-परमात्मभिन्नदेवे, आहार्यधीर्जन्या प्राप्नोति शेषः । अत्र
हेतुमाह साहचर्यादिति । साहचर्यात्-गुरुभक्तिसाहचर्यादिति । वर्याकाम्तररी-
त्याद्येतु-देवभक्तिः-परमात्मविषयिणी परा भक्तिः, इतरस्मिन्-कैवल्यप्राप्तिरि-
काऽर्जुनप्राप्तादिकले, साधनतया स्वीकार्येति शेषः । अत्र हेतुमाह—साहच-
र्यादिति । साहचर्यात्-सहचरस्य भावः साहचर्यं तस्मात्-ईश्वरेण सह
भक्तकर्तृभक्तविधायकत्वेन यथा सर्वफलानि वृद्धाति तथा तत्सहच-
रिता परभक्तिरपीति ।

(* त्रिसूत्रमेकमेवाधिकरणं प्रोच्यतेऽथवा ।

कैवल्यहेतुर्भक्तिस्तु यतरेवेति निश्चये ॥ ९ ॥

सूत्रसंलक्षिता भक्तिः सर्वस्यास्ति यतेर्नु वा ।

सर्वस्य सा तत्र वाक्ये चतुर्णावप्युपक्रमात् ॥ १० ॥

त्रयाणामल्पफलतो व्यवच्छेदाग्रतेर्मता ।

कर्मिणस्तदसंस्थत्वाध्याससूत्रेषु वर्गनात् ॥ ११ ॥

अत एव मनूक्तस्य विष्णुलिङ्गस्य धारकाः ।

प्रेमभाजस्तु यतयो मुक्तिभाजो नचेतरे) ॥ १२ ॥

(प्रकारान्तरेण तृतीयमारचयति - * त्रिसूत्रमिति * । रूपप्रभम् ।

एतावत्पर्यन्तं भक्तेः स्वरूपं सर्वसाधनापेक्षयापि मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गवमुक्तमधुना तस्याः साधनभेदेनाधिकारिर्निर्णयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यभिप्रायेण पूर्वोक्तं “सा मुष्ट्या” इत्यादिसूत्राणां भङ्गवन्तरेणार्थान्तरं वक्ष्येतिमुष्कञ्च भङ्गवन्तरेण तृतीयाधिकरणं योजयितुमाह — * प्रकारान्तरेति * । * त्रिसूत्रमिति * । “सा मुष्ट्येतरापेक्षितत्वात्” “एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः” “देवभक्तिरितरस्मिन्साहचर्यात्” । इत्यधिकरणारम्भकसूत्रयमित्यर्थः । “प्रकरणान्” इत्यादिसूत्रपञ्चकस्य कथञ्चिदेतदधिकरणप्रतिपाद्यार्थबोधकारवमेवेत्यभिप्रायः । अस्याधिकरणस्य प्रकारान्तरेण रचनाफलं दर्शितं मूले “यतरेवेति निश्चये” इत्यनेन । तस्यायमभिप्रायः । सम्यक्कृतया साध्यस्य यावत्पर्यन्तं ज्ञानं न संजातं तावत्पर्यन्तं तद्विषयकं गुणादिश्रवणेनोत्पन्नमपि प्रेम कदाचिदस्थिरं भवति । यथार्थस्वरूपज्ञानानन्तरमुत्पन्नं सर्वदैवैकरूपेणैव तिष्ठति न विपरिणमते । तच्च साध्यस्य सम्यक्कृतया ज्ञानं वेदान्तश्रवणाध्ययनाधीनम् । तद्योपनयनपूर्वकमापाततो वेदाध्ययनेनार्थज्ञाने जाते चतुर्थश्रमस्वीकारे साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरम् । एवञ्च पराभक्तावधिकारो यतरेवेति फलतीति ।

* अयमेतस्य ( ) चिह्नस्यान्तर्गतो भागो मुद्रणाधारभूतग्रन्थे ‘इदं शोधनपत्रम्’ इत्यवतरणिकया लिखितोऽस्ति । श्लोकाङ्का अपि प्रकृताङ्कप्रवाहाद्विज्ञा उपलब्धाः । अत्र स्थापिता दशाधिका श्रेयाः । सिद्धान्तोऽप्यत्र प्रतिपादितः प्रकृतग्रन्थकारस्य भक्तिचन्द्रिकासंज्ञकग्रन्थे नोपलभ्यते । प्रकृतग्रन्थस्याग्रिमभागेन विरुद्ध इवोपलभ्यतेचातो ग्रन्थकारस्यायं श्लोकोऽन्यस्य वेति विषये चेत्तः संदिह्यति । ग्रन्थाभ्येतृणां शानार्थयादृश उपलब्धस्तथैव कठिने स्थले टिप्पण्या संयोज्य स्थापित इति ।

सूत्रेति* । लक्षणसूत्रे । कैवल्यहेतुरीशविषया परा भक्तिरुक्ता सा सर्वस्य वा ब्रह्मसंस्थस्य संन्यासिन एव वेति संवेहे सर्वस्य त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमितिप्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः, अत्यन्तमात्मानमवसाद्यंस्त एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ति”(छां०२-२३-१) इत्युपक्रम्य “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इत्यत्र ‘ब्रह्मसंस्थ’ इति शब्दस्य मानाभावेन परिवाजके रूढ्यभावात् तद्यश्रमप्राप्तिमात्रेण मोक्षस्य “तमेव”(श्वे०३-८)इत्यादि-भ्रुतिविरोधेन याचितत्वाच्च पूर्वाक्ताश्रमोपलक्षितेषु सत्कर्म-शालिषु यस्यैव ब्रह्मणि संस्थाऽस्त्येति व्युत्पत्तिगम्यं ब्रह्मनिष्ठत्वं “सोऽमृतत्वमेति” इत्यर्थयत्नादितिप्राप्ते-उच्यते । “त्रयो धर्मस्कन्धा” इत्यत्र धर्मास्त्रित्वे व्यवस्थापयितुमाश्रमत्रयं प्रतिज्ञाय तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहस्थाश्रम एको धर्मस्कन्धो, तप इति च द्वितीयः-तपःप्रधानो वानप्रस्थाश्रमः, ब्रह्मचारीति च तृतीयः, तानेतान् पुण्य-लोकफलवत्त्वेन व्यवच्छेद्य ‘ब्रह्मसंस्थो’ इत्यनेन पारिशेष्यात्परि-

अथचयुत्र इति । “सा परानुरक्तिरीश्वरे” इत्याकारके । अधिकरणनिर्घेवं भूतिं प्रदर्शयति—*त्रयो धर्मस्कन्धा इति* । स्कन्धाः—बृहस्प शाखाचदनुष्टुबधर्मविभागाः । यज्ञः—व्यतिष्टोमादिः । अध्ययनं—“स्वाध्यायोऽभ्येतव्यः” इतिभुक्त्या विहितम् । दानं—दहिर्वैदेषु दत्तम् । *प्रथम इति* । प्रथमराच्चेन न ब्रह्मचर्याश्रमस्य ग्रहणं किन्तु यज्ञादिलिङ्गेन गृहस्थाश्रमस्य । एवञ्च शुनौ न प्रथमादिराज्याः क्रमविशिष्टसंस्थेयवबोधकाः किन्तु विभक्त्यप्रदर्शका इतिबोध्यम् । *तमेवेति* । सम्पूर्णभ्रुतिस्वरूपं “तमेव विदित्वातिमुत्पुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति । *तपः प्रथम इति* । तस्मिन्नाश्रमे सत्यपि कर्मसु तपस एव प्राधान्यम् । *ब्रह्मचा-रीति* । “ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी” इत्यनेन स्पष्टमेव ब्रह्मचर्याश्रमो बोध्यते ।

त्वाङिति गम्यते । ब्रह्मपरतया सर्ववैशेषापरित्यागान्नक्षणे ब्रह्मसंस्था-
त्वस्यान्यथासम्भवात् । ब्रह्मसाक्षात्काराङ्गनया परिग्राम्यस्य विव-
क्षितत्वान्परिषाडेव साधनचतुष्टयसम्पन्नो ब्रह्मज्ञानस्वप्नः प्रेम-
भाग्यं मोक्षभागितिगम्यते । तृतीयायक्षनुश्रुं “अनुष्टुयं वादरायणः
सम्भवात्” (३-४-१६) इत्यादिवादरायणीयसूत्रेनयैव प्रतिपादनाच्च ।
न च भिन्नवदुब्रह्माप्येन कर्म कुर्वतां गृहस्थादीनामपि ब्रह्मनिष्ठत्वे
बाधकाभावः । “परीक्ष्य कर्मन्वितान्लोकान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्”
(मु०१-२-१२) इत्यादिना विधितः सकलन्यासेन ब्रह्मनिष्ठत्वविष-
क्षितत्वान् ।

उपसंहरति-॥ अत एवेति ॥ ॥ मनुक्तस्य ॥

“मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लोकधारणम् ।

॥ सर्वेपणेति ॥ पुनर्वचना-विचक्षण-लोकैषवेत्यादयः । ॥ तथैव प्रतिपादना-
दिति ॥ तत्र द्वाभ्रमाश्रयापेक्षाभिन्नमनुष्ठेयमाश्रमान्तरं वादरायण आचार्यो
मन्यते । साम्यश्रुतेः-समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुति ईर्यते
“त्रयो धर्मस्कन्धा” इत्याद्या । यथेह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टं,
एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम् । तस्मात्पुण्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्त-
रस्य । तथा “एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इत्यस्य वेदानु-
वचनादिभिः समभिप्रायाहारः “ये चेमेज्यये अद्या तप इत्युपासते” इत्यस्य
च पञ्चाग्निविद्ययेति बोधितम् ।

यतेरिव विरोधफलराहित्येन केवलं ब्रह्माप्यंशबुद्ध्या कर्मकारिणां
ब्रह्मचर्याश्रमिणां फलमस्त्विति शङ्कां निवारयति-॥ न च भिन्नव-
दिति ॥ ॥ कर्मचिन्तामिति ॥ कर्मसम्पादितानित्यर्थः । ॥ निर्वेदमिति ॥
कैान्पमित्यर्थः । ॥ अत एवेति ॥ यतेरेवाधिकारसिद्धेरित्यर्थः । ॥ मुखजाना-
मिति ॥ ब्राह्मणानामित्यर्थः । “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इति श्रुतेः । अत्र
मुखशब्दस्य मुखजत्वादौ लक्षणा । ॥ जिह्वधारणमिति ॥ विष्णो-

बाहुजातोऽज्ञातानां नार्यं धर्मः प्रशस्यते” ॥

इत्यादिना विष्णुलिङ्गस्य ये धारका यतयः, योग्यतया
वैष्णवशम्भुपदेस्यास्त एव भुतिस्मृत्याद्युक्तसाधनसम्पन्नाः
प्रमत्ताऽऽसुतभाजश्च नेतरे काल्पनिकलिङ्गधारिणो
वैष्णवशैवशाक्त्यभिमानिनः । एतेन “श्वादोऽपि सद्यः
सबनाय कल्पते” (भीमझा०) इत्यादिकमपि व्याख्यातम् । श्वाद
इव श्वावः आश्रमपरिभ्रष्टः, सबनाय-‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविधिरिति” (वृ० ४-४-२२) इत्याद्युक्तयज्ञफलाय-ज्ञानाय
योग्यो भवति “उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदु-
क्तम्” (ब्र० सू० ३-४-५२) इत्यादिना वेदान्ते भगवता वादरा-
यणेनाश्रमपरिभ्रष्टानां तेषामेव प्रायश्चित्तेन ज्ञानाधिकार-
सूचनात् । सर्वशम्भु योग्यत्वे तु तेषामेव तत्समर्थनं न स्यादि-
न्यास्तां विस्तरः । “मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
क्षियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” (भ०गी० ६-३२)
इतिभगवद्वाक्यं तु साधनभक्त्या कालेन मोक्षाभिप्रायकम् । यथा
चैतलयाग्रे वक्ष्यामः । (६-१२)

विद्वद्रूपः सम्पास इति यावत् । *बाहुजातोऽज्ञातानामिति* । अत्रिवैश्या-
यामिषयः । “बाहु राज्ञ्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः” । इतिश्रुतेः ।
कस्तुतसु नेहं वचनं अनुस्मृतावुपलभ्यते । किन्त्वप्यत्र “मुख्यानामयं
धर्मो ब्रह्मिणोऽङ्गिचारवत् । राज्ञ्यवैश्ययोर्नैति दत्ताग्नेयमुनेर्वचः” । इति
बीजावबोधिरूपेणोपलभ्यत इति ।

ननु पुराणादिषु चारवाजादिकानामपि यज्ञफलज्ञानादिकमस्तीति शयतेऽतो
बतेरेव भक्तेधिकारस्थापनं नोचितमिष्यत आह-#एतेन श्वादोऽपीति* ।
#सूचनादिति* । तत्र हि यदि नैष्ठिके ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं
तस्य प्रायश्चित्ताचरकपूर्वकं शुद्धिरस्ति न वेति शङ्कया “नचाधिकारिकमपि
फलनानुमानाच्छ्रुत्वात्” इत्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रायश्चित्ताभावं प्रतिपाद्य
“उपपूर्वकम्” इत्यादिप्रकृतसूत्रेण तदुपपातकत्वेन स्वीकृत्यैकेषां मतेन तत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

भक्तिः प्रमेया श्रुतिभ्यः । १ । २ । ६

(पुराणेतिहासाभ्याञ्चेति । १ । २ । १०)

(पृथुभुवप्रह्लादाम्बरीषशुकसनकनारद-

भजनाचाराच्च । १ । २ । ११)

श्रुतिसिद्धा न वा भक्तिर्न श्रुतां मोक्षसाधनम् ।

ज्ञानान्तरं न सम्प्रोक्तं न भक्तेः श्रुतिसिद्धता ॥ ९ ॥

नमन्त्यत्र भजन्तेऽत्र लटो लेट्त्वप्रकल्पनात् ।

मोक्षहेतुतया भक्तिर्विहिताचारतोऽपि च ॥ १० ॥

चतुर्थमारचयति-॥श्रुतिसिद्धेति॥ । भक्तिः श्रुतिसिद्धा
नवेति सन्देहेन सिद्धा । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” । (बृ० उ० २-४-५)

“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इत्यादिश्रुतिश्रुतसंस्थापदेनान्यविषयव्यावृत्त-
ब्रह्माप्रस्थिताऽन्तःकरणस्य वृत्तिरूपा भक्तिर्यद्यपि प्रतिपादिता तथाप्यनु-
वादस्वरूपेण श्रुतायास्तस्या वैदिकविधिविधेयत्वसिद्धिं विना “आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः” इत्यादिश्रुतिविहितस्य मोक्षसाधनभूतज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वं
तद्वारा च मोक्षसाधनत्वं वर्णयितुमशक्यमित्यतो भक्तेर्वैदिकविहितत्वस्यापनार्थं
चतुर्थाधिकरणं योजयति—॥श्रुतिसिद्धेति॥ । विधेयतया श्रुतिसिद्धेत्यर्थः ।

इत्यादी दर्शनस्यैव मोक्षसाधनतया भक्तः कर्तव्यत्वाश्रयणादिति
ग्रामे-उच्यते ।

“यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च”

“तमु स्तोतारः पूज्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानन्तो नाम चिद्धिकन महस्ते विष्णो सुमति
भजामहे” ॥ (ऋ० २-२-६६)

ऽदर्शनस्यैवेति । यथा “आत्मा वा अरे” इत्यनेन दर्शनं साक्षान्मोक्षसा-
धनतया विधीयते तथा कयापि श्रुत्वा भक्तः साक्षान्मोक्षसाधनविधाना-
भावेन पूर्वाधिकारैः स्थापितमपि भक्त्योक्तसाधनार्थं न सम्यगित्यभिमानः ।

वेदानां विधेयार्थबोधनस्यानेकप्रकारत्वेनास्माभिरकिञ्चिद्विधेयेत्यतयानवबु-
द्धेयर्थं पूर्वमीमांसा यदि विधवात्वेन कंचनार्थं साधयति तदावर्यं सोऽर्थो
विहित इत्येव स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तमाह—उच्यत इति ।
यं सर्वं देवा इति । मुमुक्षवः—मोक्षमुच्छ्वः, ब्रह्मवादिनः ब्रह्मप्रवक्तारो
मुक्ता इत्यर्थः । अथ च देवाः ब्रह्मप्रभृतयः, यं-परमात्मानं, प्रशंसन्ति
प्रेमास्पदत्वेन नमस्कृत्यन्तीत्यर्थः । “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था । अश्रुरुक्मे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः” ॥ इत्यादिपुराणवचनसहकृतपूर्वोक्तया
श्रुत्वा ब्रह्मवादिनां मुमुक्षूणामपि प्रेमास्पदत्वेन नमस्कारकरावरूपायस्यापूर्व-
स्य बोधनमस्मिन्वचनेऽस्ति । उपनिषद्पञ्चाङ्गवचनं प्रदर्श्य मन्त्ररूपश्रुति-
वचनं प्रदर्शयति—तमु स्तोतार इति ।

ननु ‘भजामहे’ इति मन्त्रगतस्योपमनुष्यपुण्यस्य विधेयत्वं न
संभवति । यतो विधिशक्तेः प्रतिबन्धकेरूपमपुरुषस्य परियमितत्वात् ।
उक्तञ्च—“येषामाख्यातशब्दानां सङ्ख्येन्द्राद्युपबन्धनात् । विधिशक्तिः प्रणयत्ये-
ते सर्वेऽत्राभिवाचकाः” ॥ “सङ्ख्येन्द्राद्युपबन्धनात्” इत्यत्रादिशब्देनोक्तम-
पुराणादेरपि ग्रहणम् । श्रीमता जैमिनिनापि—“अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्म-

इत्यादौ श्रुती “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन”
 (भ०गी० ७-१६) इत्यादी स्मृती चापूर्वार्थान्वान्, “नरान्
 ब्रह्महत्यां योऽप्यभयेन यजते” (तै० सं० ४-३-१०) “अग्निहोत्रं जुहोति”
 (तै० सं० १-४-६) इत्यादाविवापूर्वार्थान्वाल्लेखेन लेटन्यप्रकल्पनेन
 न्नोऽभिधानवाची स्थान” इति च । इत्थं चाह — चतुर्विधा भजन्ते
 इति । एवं च स्मृतावपूर्वार्थबोधकत्वस्य विद्यमानत्वेन तद्विहितार्थानु-
 वादके “तमु स्तोतार” इतिवैदिकवचन उक्तमपुरुषत्वेऽपि विधेयबोधकत्व-
 कल्पने न कापि हानिः । उक्तमपुरुषादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वं नत्र कल्प्यते
 यत्र कथमपन्यवचनैर्विहितत्वं न बोध्यत इति भावः । ननु नश्रैव विधेयत्व
 कल्पनीयं यत्र लिङ्लोटलेटनप्यप्रत्ययविशिष्टत्वमस्ति । प्रदर्शितवचनेषु
 नेषामन्यतमन्याभावात्कथं विधेयत्वमिति सङ्काशान्तरार्थमाह अनरनीतिः ।
 अयमभिप्रायः । अथमेधयातो ब्रह्महत्यानरणाकारणमित्यादिके सामान्यनो
 वाक्यार्थेऽवगते पूर्वमेतादृशवाक्यार्थस्याज्ञानाद् वेदानामितरप्रमाणापेक्षारहि-
 तानां प्रमाणसूर्यभूतानां सर्वथा प्रमाणत्वेन “तरति ब्रह्महत्याम्” इत्यादि-
 नाक्यज्ज्यार्थेऽप्रमाणव्यकल्पनाया अयोऽप्यस्वेनापूर्वार्थस्य विधेयत्वावरयकत्वेन
 तदबोधकलङ्घटितस्य ‘भजत’ इत्यस्य विधेयबोधकत्वार्थं लटो लेटत्वकल्पनमाव-
 श्यकम् । वस्तुतो ‘भजामहे’ ‘नमन्ति’ इत्यादयो लेडन्ता एव प्रयोगाः ।
 “सिद्धहुलं लेटि” “इतश्च जोषः परस्मैपदेषु” इत्यनयोर्विध्योर्बाहुल्येन
 वैकल्पिकत्वेन च “आत पे” इत्यस्य च छान्दसत्वेन “छन्दसि
 बहुलम्” इत्यनेन तस्यासार्वत्रिकत्वबोधनात् । एवञ्च ‘भजामहे’
 ‘नमन्ति’ इत्यस्य लट्प्रयोगसङ्काशत्वेन भ्रमेण येयं लडिति
 बुद्धिस्तस्या परिवर्तनम् । यथा “दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्”
 इत्यत्र बुद्धिविपरिणामस्तथेति भावः ।

नन्वपूर्वार्थत्वेऽपि विधेयत्वं तदैव कल्पयितुं शक्यते यदार्थ-
 वादत्वाभावः सिद्ध्यते । स च लोके प्रसिद्धेन केनचित्पुरुषधौ-
 र्येणेकौ तस्याचरितत्वेन सिद्धफलकत्वे वा सिद्ध्यति । न चेदर्थ-

नमोयुः इत्यादिविधिस्वीकारात्, भुवाद्याचाराच्च मोक्षसाधनतया कर्तव्यत्वेन श्रुतिप्रसिद्धैव भक्तिः । श्रुतेरयमर्थः । तं—प्रसिद्धं, उ-इत्यनर्थको निपातः, स्तोतारः-स्तुभ्यं, पूर्व-जगत्कारणं, यथा विद-

धात्वं स्यात् आह—॥ध्रुवाद्याचाराच्चेति॥ उत्तानपादपुत्रेण नमनादि-
गौडभक्त्यनुष्ठानेन यत्परमेमास्पदस्वरूपलाभेन सुखं लब्धं तत्स्यसुखेन श्रीम-
द्भागवते तेन प्रगटीकृतम् । “या निर्हृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मभ्यानाद्भक्त-
नक्षयः शब्देन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किं त्वन्तका-
सितुल्लितात्पततां विमानात्” ॥ इत्यादिवचनभातेन । आदिपदेन प्रह्लाद-
मुखादीनां ग्रहणम् । प्रह्लादवचनं यथा—“यस्माद्विषयमियवियोगसयोग-
जन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः । दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाहं
भूमन् भ्रमामि यद् मे तव दास्ययोगम्” ॥ इति । तथा शुकस्य वर्णनपरं
सूतकथ्यम्—“इत्थं स्म वृष्टः स तु बादरायणस्तत्स्मरितानन्तहृताखिलेन्द्रियः ।
कृष्णस्तुलजंभ्रवहिरिति शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम्” ॥ इति ।

एकस्य यथा ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ “ज्योतिष्टोमेन स्वैककामो यजेत”
इतिविहितत्वं ज्ञानस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणश्च तथैव ‘नमन्ति’ ‘भजामहे’ इत्या-
दिप्रयोगायां विधायकत्वेनान्तत्वेन तद्वोध्यभक्तैर्मोक्षसाधनतया श्रुतिप्रसिद्धमेव
विधेयत्वमित्यभिप्रायेणाह—॥मोक्षसाधनतयेत्यादि॥ । प्रकृतसिद्धान्तोपपत्त्यर्थं
श्रुतेरपि प्रदर्शयति—॥श्रुतेरयमर्थ इति॥ । * तं प्रसिद्धमिति॥ । देवमित्यर्थः ।
॥अनर्थक इति॥ । इह तस्योपादानं च्छन्दःपूरकार्यमितिभावः । * स्तुभ्य-
मिति॥ । ‘स्तोतारः’ इत्यस्य लोचमध्यमपुरुषबहुवचनान्तेन विपरिणामोऽर्थानुसा-
रात् । च्छन्दमि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । * जगत्कारणमिति॥ । फलितार्थ-
कथनमेतत् । ‘पूर्वम्’ इत्यस्य पुरातनमित्येव विवरणम् । पूर्वमिति विशेषण्येन
सर्वतः पुरातनमपेक्षितम्, तच्च यत्सर्वतः पुरातनं तन्मूलनोत्पन्नजगतः कारण-
रूपमेव फलनि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “तस्मात्परब्रह्मणः

गुणानामानन्त्येऽपि मतिपरिणामावधीत्यर्थः । ऋतस्य वेदान्तवाक्य-
स्य, गर्भे-प्रतिपाद्यम्, स्तुतेः फलमाह—अनुपा विपर्तनेति—जन्म
पूर्वताम्, करणवनिर्देशश्छान्दसः । स्तुत्यभावे-अस्य परमान्मनो
नाम चित्-नामापि, विश्वकल-वदतेति-साधनं वदतेति साधनभक्तिमाहुः

सकाशान्माहान्” इत्यादिश्रुतेः । *मतिपरिणामावधीति* । इदमपि कलितार्थ-
कथनम् । ‘यथा विद्’ इत्यस्य यथाजानीयेत्यपमेवार्थः । परमात्मनोऽनन्त-
गुणकत्वेनाल्पज्ञाः स्तवनकर्तारो यूयं स्वीयकिञ्चिद्गुणज्ञानानुसारं तं स्तुष्वम् । नास्ति
स्तवने कश्चिन्नियम इति भावः । महिम्नस्तोत्रेऽप्युक्तम्—“अथावाच्यः सर्वः
स्वमतिपरिणामावधि गृह्यन्” इति ।

वेदान्तवाक्यस्येति । उपनिषद्पस्येत्यर्थः *प्रतिपाद्यमिति* । “तन्मवौपनि-
षद् पुरुषं पृच्छामि” इति श्रुतेः । *छान्दस इति* । जन्मपूर्वतामितिकर्मकर्तृप्रयोगे
कर्तृत्वे ‘अनुपा’ इति करणनिर्देशश्छान्दस इत्यर्थः । तथा ‘विपर्तन’ इत्यत्र
तवबादेशोऽपि । जन्मनः पूर्तिं प्राप्तुं जन्मानि समापयतेति भावः । *नामा-
धीति* । ‘नामचिद्’ इत्यत्र ‘चिद्’ शब्दोऽप्यर्थकः । “चिदित्येवानेककर्मा”
इति निरुक्तान् । “सद्यश्चिथः शवसा पञ्चकृष्टीः” इति ऋग्वेदोऽप्येव तथैव दृष्टत्वाच्च ।
विविक्तमेति । अत्रापि तनवादेशश्छान्दसः । नामोच्चारणश्रवणयोः “नामान्य-
नन्तस्य यशोऽङ्कितानि यन् श्रूयवन्ति गायन्ति गृह्णन्ति साधवः” इत्यादिना
“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्” इत्यादिना च साधनभक्त्यन्तर्गत-
त्वेनायं श्रुतिवचनांशः साधनभक्तिबोधक इत्यभिप्रायेणाह—*साधनं वदतेति* ।

कृतवः । बवं, ते-तव. बहः तेजो भर्गास्वं, भजामहे-त्वत्स्वरूपविशेषां
प्रेममयि कुर्म इति । (६-१०)

॥ अर्थमिति ॥ । साधनमधिकाराः परमेश्वररूपकज्ञाभक्त्यर्थं भजन्तु
वा मा. स्वरूपज्ञा बवं तु, ॥ भर्गास्वमिति ॥ । भजामहे एवेतिसंज्ञः
मयि-लक्ष्मिर्मांशमिति-वावाचिषं रात्र्यष्ट्यादिरूपं प्राप्नोतीत्याकारकम् ।
कुर्मति-मच्छनुष्यकारकज्ञाभक्त्युद्दिष्टमिच्छन्तु भ्याल्लाने बोध्यम् ।
'भजामहे'अत्रापि 'भजेमहे'इतिविपरिवायो बोध्यः ।

अस्मिन्मन्त्रे 'तमु स्तोतार' इत्युपक्रमेण 'भजामहे' इत्युपसंहारेण च
सर्वविधाऽपि अस्मिन्नेव मन्त्रेण विहितेति ज्ञेयम् । न च मन्त्रस्वार्थप्रकाराकारत्वेन
विधावकथाभावः । एकस्योपपन्नार्थकृतं कथास्मन्मादिति वाच्यम् । "आश्राज
मित्रः पितरव ग्रीचीताः" इत्यादिकुनयकार्यकृतं कथमप्येकस्य दूरीकरणे ।
मित्रं वच "कस्तथाव अस्मिन्मात्रादमते" इतिमन्त्रे विधावकत्वं स्वीकृतम्,
कथाप्रार्थनारूपेऽपि विधावकत्वकल्पने दोषाभावः । उच्यते तन्मा-
त्रार्थिके-“विधिरास्मिन् मन्त्रस्य निबोधेवाचनोचते । स्वतो विधास्वति ज्ञेय
निबोधोपमाविति” ॥ इति । एकमन्त्रेऽपि मन्त्राः “विचक्रमे पृथिवीमेव
एताम्” “यस्य ग्री एतां मनुज पदाणि” “न मर्तो दधते सनिष्यन्” त्रिदैवः
पृथिवीमेव एताम्” “तदस्य प्रियममिषाषो अस्याम्” “यो ब्रह्माक्षं विदधाति
एवं” इत्यादयः क्रमेण स्मरन्तीर्त्तन-वादसेवन-दानपूजन-द्वार-अर्चोद्ग-
मेक-मगवदेकतरवार्याबोधक्य इत्याद्याः ।

अस्मिन्मन्त्रे सूत्रत्रयम् । इदं सूत्रत्रयं स्वप्नेरकरभाष्ये तदनुसारि-
कपदेकभाष्ये च न स्वीकृतम् । क्रमेण सूत्राणामर्थः-भक्तिः प्रमेवेति । भक्तिः
साधनसाधक्या, कृतिगः “तमु स्तोतारः” इत्यादिवेदकनेभ्यः, प्रमेया-
विषयेकता प्रमातुं बोधेति ।

योगस्तूभयार्थमपेक्षणात्प्रयाजादिवत् । १ । २ । १२

(गौण्या तु समाधिसिद्धिः । १ । २ । १३)

भक्तिहेतुर्नवा योगो ज्ञाने तद्विनियोगतः ।

क्वचिच्च भक्तिसाध्यत्वाच्च योगो भक्तिसाधनम् ॥ ११ ॥

ज्ञानभक्त्युभयार्थत्वं चित्तकाग्र्यस्य साधने ।

योगे स्फुटं प्रयाजादौ काम्यनित्योभयार्थवत् ॥ १२ ॥

पञ्चममारचयति-ॐ भक्तीति ॐ । योगो भक्तिसाधनं नवेति सन्देहेन भवति । “निदिध्यासितव्यः” (बृ० उ० २-४-५) इत्यादिना ज्ञाने

पुराणेतिहासान्धान्चेतीति । अत्र पूर्वसूत्रात् ‘भक्तिः प्रमेया’ इति पदद्वयमनुवर्तते । पुराणं श्रीमद्भागवतादिकम् । इतिहासः-महाभारतादिः । तान्धा-मपि भक्तिः प्रमेयेति ज्ञायते । वेदार्यस्य सूक्ष्मत्वेनानिश्चयेऽपि निश्चितायैव-पुराणेतिहासान्धां तदर्थनिष्कर्षो भवतीति भावः । तथा च भागवते-“तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः स्मरितव्यश्च ज्ञेयः पूज्यश्च नित्यदा” ॥ इति । महाभारते “स्मृतं मद्रूपः शिष्याः सेव्यतां हरिर्निधरः । गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि” ॥ इति ।

पृथुभुवप्रज्ञादेति । अत्रापि भक्तिः प्रमेया’ इति पदद्वयानुवृत्तिः । पृथुभुवा-दितिहासां भजनविषयकाचारादपि भक्तिः प्रमेयेति ज्ञायते इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वे सिद्धान्तिते भक्त्यङ्गत्वापि योगस्य ज्ञानाङ्गत्वस्याप-
यार्थं शङ्कानिवाग्न्यपूर्वकमक्षेरितरापेक्षितत्वस्य पुनस्थापनार्थं च पञ्चमाधिकार्यं
शोषयितुमाह-ॐ योगो भक्त्योतिः । ननु योगस्य ज्ञानाङ्गत्वे किं प्रमाद्य-
नित्यत आह — ॐ निदिध्यासितव्य इति । “आत्मा वा अरे ब्रह्मः”

सटीकभक्त्याधिकरणमालायां—

६२

विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगायोगात् । कश्चिद्भक्तिसाध्यत्वा-
वशमाह । इत्थं चेतुरापेक्षितत्वमसिद्धमिति प्राप्ते—उच्यते । सामा-
न्यनोऽवगतस्य प्रयाजादेः काम्यनित्योभयसाधनत्वमिष चिन्तिकाप्रय-
साधनतया सामान्यतोऽवगतस्य योगस्य गौणभक्तिसाध्यत्वेऽपि
ज्ञानभक्त्युभयाद्यन्वमनुष्ठम् । इत्थं च भक्तेरितरापेक्षितत्वमथाधम् ।
(११-१२) ।

इतिष्ठुताकात्मज्ञानं प्रति भक्त्वादि साधनतया विधीयते । तत्र निविष्टासन-
वदेनाहोऽयोगो बोधित इति भावः । ननु ज्ञानाहस्यापि योगस्य भक्त्यङ्गत्व-
स्वीकारे को दोष इत्यत आह—॥ ज्ञाने विनियुक्तयेति । ननु लोकेऽन्यत्र
विनियुतापि तन्निष्कर्षकृत्त्वं इत्यते । यथा राजभृत्यो राजकार्याय
गच्छन् मार्गमध्ये स्वस्वमन्त्रिनोऽपि कर्ष्यं करोति तथात्र ज्ञानाहोऽपि
योगो भक्त्यङ्गो भवत्वित्यत आह—॥ क्वचिद्वक्तोति * । “बासुदेवे
भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम्” ॥
इति श्रीमद्भागवततत्त्वलोके योगाहृतया श्रुताया भक्त्योगसाध्यत्वेन वर्णनमसङ्गतं
त्वादिति भावः । एवञ्च पूर्वोक्तं भक्त्योगादिभिरपेक्षितत्वं बाधितमित्याह—
॥ इत्थं चेतरेति * । ॥ काम्यनित्योभयेति । यथा प्रयाजो वाजपेयादेरङ्गं भवन् तदङ्ग-
दीर्घशिखादेरप्यङ्गम्, तद्वदङ्गत्वबोधकप्रमाणाविरोधरकेवलं ज्ञानार्थं योगानुष्ठानं
प्रसङ्गेन भक्तिमप्युपपन्नोतीति भावः । ॥ चिन्तिकाप्रयेति * । ॥ व्यापृष्यानप्येवरूप-
त्रिपुटेर्लयरूपम्यामं प्रज्ञातादिसमाधेतिर्यथः । तत्र साधनतयावगतस्यासनप्राणावा-
मादेर्योगस्य “ईश्वरप्रशिक्षणानाह” इत्यनेन योगसूत्रेण गौणभक्तिसाध्यत्व-
बोधनेऽपि तस्य ज्ञानस्य परमभक्तेः साधनत्वस्वीकारे न दोष इति भावः ।
वर्धपि भक्तिर्माहात्म्यज्ञानमात्रेणैव संभवति, सा समाहितमनस्करमपि नापेक्षते
नयापि सा तेन हृदीभवतीति बोध्यम् ।

सूत्रार्थम्—योगः—षष्ठाङ्गयोगः ‘तु’ शब्दो ज्ञानं केवलं भक्तेः साधनं
योगस्तूपवस्येति ज्ञानाहैतदवश्यबोधकः । उभयार्थम्—ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं चेति,
अपेक्षणात्—उभयार्थमापेक्षितकालं, प्रयाजवत्—यथा प्रयाजो वाजपेयाङ्गं भवन्
दीर्घशिखादेरप्यङ्गं तद्वन् ।

हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात्

सङ्गत् ॥ १ । २ । १४

भक्तिर्हेया न वा जीवन्मुक्तैर्हेयैव रागिणः ।

क्लेशानुवृत्तेर्दृष्टत्वाद्रागभक्तयोः समार्थतः ॥ १३ ॥

रागो भवानुबन्धीयो हेयो मोक्षगुणो न हि ।

सत्संगवदुपादेयो राग ईश्वरसंश्रयः ॥ १४ ॥

पशुमारचयति-भक्तिरिति* । भक्तिर्जीवन्मुक्तैर्हेया न चेति
सन्देहे-क्लेशात्मकरागरूपत्वाद्बुध्येति प्राप्ते-उच्यते । न हेया । भवानुव-

गौड्या तु समाधिसिद्धिरिति । इदं केन्यश्चित्पदेभ्य उत्तरं सूत्रम् । ननु
“ईश्वरप्रणिधानाद्वा” इति सूत्रेण पतञ्जलिना प्रणिधानाभिधेयस्य भगव-
द्भजनस्य योगसाधनत्वमुक्तं, ततः कथं योगस्य भक्त्यङ्गत्वमित्यत आह-गौडयेति ।
गौड्या-गौणभक्त्या, समाधिसिद्धिः-संप्रज्ञातादिः समाधिः सिद्धयतीति । एवञ्च
तस्य परभक्त्यङ्गत्वस्वीकारे न दोषः ।

योगशास्त्रीयविचारप्रसङ्गेन तच्छास्त्रे रागस्य हेयत्वेशमभ्यपरिगृह्यित्वेन
भक्ते रागरूपत्वस्यात्रोक्ततया हेयत्वमेवेति शङ्कानिवारणाय पञ्चाधिकारस्य
बोद्धव्यत्वमिदमेवाह-भक्तिरिति* । *जीवन्मुक्तैरिति* । “न तस्य प्राणा
उत्क्रमन्ति, अग्नैव समन्वीयन्ते” “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्षेऽयं सम्पत्त्ये” “विमुक्तश्च विमुच्यते” इत्यादिभ्रुति-
बन्धभूतैरलिखितबन्धरहितत्वविशिष्टशङ्कानिष्ठवत्तत्त्वकैरित्यर्थः । *क्लेशात्मक-
रागेति* । “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः” इति-

त्रिरागस्यैव केशात्मकतया हेतवेन मोक्षानुगुणस्य तस्य स्वत्वज्ञ-
वहेत्वाहुः । रागत्वादिना हेतुत्वाद्भूताने भवान् रक्षित्वस्योपाधि-
त्वात् । वस्तुतो भक्तौ प्रीत्यामीनि प्रतीनिसिद्धानुरागत्वाभ्युपगमेऽ-
पीन्द्रामीनि प्रतीतिविषयेकद्राव्यरूपरागत्वज्ञात्यनभ्युपगमात्स्वरूपा-
स्मिद्धिरेषेण गृह्यम् ।' १३-१४)

पञ्चसिका क्लेशेषु रागस्य परित्यक्तत्वादिनि भावः । ॐ भवानुबन्धीति* ।
मन्त्रात्मन्मन्त्रिनो रागत्वेव क्लेशरूपत्वेन व्याजव्यभिचर्यः । ॐ भवानुगुणेति* ।
मोक्षमापकत्वेत्यर्थः । ॐ मन्त्रादिति* । "मन्त्रः सर्वज्ञमा व्याजवः" "मन्त्रं
व्यक्त्वा तुष्ठी भवेत्" इत्यादिषा मन्त्रस्य सर्वथा व्याजव्यवोधनेऽपि भवानुबन्धि-
मन्त्रत्वेन व्याजव्यं स्वीकृत्यने न तु मोक्षमापकस्य मन्त्रज्ञस्य, यतः "म एव
मापुषु ह्यः स्वर्गाद्वारमवाप्तम्" इत्यनेन तस्य कर्मव्यवोधनात् । एवञ्च
तद्व्याजरूपत्वा अपि भवेत् व्याजव्यमितिभावः ।

ॐ हेतुत्वाद्भूतान् इति* । ईश्वरविषयकारागो हेतो रागत्वाद्भूतान्निविषयक-
रागवदित्याकारक इत्यर्थः । ॐ उपाधित्वादिनि* । माप्यव्यापकत्वे सति माप-
माप्यव्यापकत्वरूपस्य तस्य प्रकृते हेतुत्वरूपमाप्यव्यापकत्वेन ईश्वरविषयकारागो रागरूप-
माप्यव्याप्यव्यापकत्वेन प्रकृते रागरूपहेतोः मोपाधिकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वा-
माप्यत्वेनास्वानुमानस्याप्यव्याप्यत्वादिभावः । प्रथमोपस्थितपक्षनिमित्तकहेत्वाभास-
शेषान्नं प्रतिपन्नं पञ्चानुपस्थितहेतुनिमित्तकदोषप्रदर्शनमनुचितमित्यभिप्रायेण
पक्षनिमित्तकदोषं पक्षे हेतुत्वावरूपं स्वरूपासिद्धिं प्रदर्शयितुमाह-॥ वस्तुत-
इति* । ॐ प्रीत्यामीनि* । अनुरागस्यैव रागेत्याकारकानुपूर्वीपठितत्वेऽपि द्वयोः
प्रतीतिमेवेन मिथार्थकत्वेन मिथ्यानिमित्तं नपेक्षानिमित्तवत्, किमुक्युक्तस्यैव ।
यथा किमुक्युक्तस्य शुक्लेशाकारकानुपूर्वीपठितत्वेऽपि तत्र किमुक्युक्तस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं वृक्षसिरोपत्वम् । शुक्लस्य च पक्षिविरोपत्वम् । एवं च यथोक्तमिथार्थकत्वेन
निकृतातिमित्तं तद्वदित्यर्थः । ॥ स्वरूपासिद्धिरिति* । एवञ्च तारकशेषमन्त्र-
परेण चित्तरागवृत्तिराग्यव्याप्यत्वेनातोऽनुराग्यव्याप्यमिथ्यात्वेनेश्वरविषयकारानुरागो -
तारकव्याप्यत्वेन स्वरूपासिद्धिरिव, तस्यैवाप्यव्याप्यत्वादिनिभावः ।

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य-

आधिक्यशब्दात् । १ । २ । १५

(प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः । १ । २ । १६)

अर्थाद्यर्थं भजनवदन्यदप्यस्ति वा न वा ।

अस्त्येव तत्तत्कामानां तत्तत्कर्पोपदेशतः ॥ १५ ॥

नार्थाद्यर्थं किमप्यन्यत्किन्न्वीक्ष्यतीतिहेतुकम् ।

मीत्या तदन्ययासिद्धं मीत्यैव फलसंभवात् ॥ १६ ॥

सप्तममारचयति-ॐ अर्थेतिॐ । भजनवदन्यदप्यर्थाद्यर्थंसाधन-
तया विहितं नवेति सन्देहं-विहितम् । पशुस्वर्गादिकामानां
“चित्रया यजेत पशुकामः” (तै० सं० २-४-६) “स्वर्गकामो ज्योति-
ष्टोमेन यजेत” (तै० ब्रा०) इत्यादिना पश्यादिकलोद्धवे-
शेन चित्रादियागोपदेशात् ।

स्वार्थस्तु-हेवा-अत्र-अक्षिपदस्वाध्याहारः । अक्षिस्वाध्या, रागस्वान्-
रागरूपस्त्रोशविरोचत्वान्, ‘इति’वत् पूर्वपदानुसङ्गद्योतनार्थम्, चेत्-वदि, न-
नैतद्योग्यमितिवाच्यम् । उत्तमास्पदत्वात्-उत्तमपरमेष्ठरूपाध्वकत्वान् । सप्त-
हस्त-वया सतां सप्तो न हेवः किन्त्वसप्तसङ्ग एव । तथा संसारानुगुणो
रागो हेवो, न मोक्षानुगुण इतिवाच्यम् ।

अन्तेः सर्वकर्मदानुबन्धस्थापनार्थं सप्तमाधिक्यं बोद्धवितुमाह-ॐ भजनवदितिॐ
ॐ अर्थाद्यर्थेतिॐ । इव्यपशुपुत्रादिरूपानेककर्मत्वार्थः ।

सटीकभक्त्यधिकरत्नमालायां—

६९

वेदप्रामाण्यं चाप्रतिहतम् । तस्माच्च भक्तिरेव सर्वार्थसाधनमिति प्राप्ते-
उच्यते । नेतरवर्षसाधनतया विहितम् । अदृष्टे मानाभावाद् ।

प्रीत्यनुकूलव्यापारस्य यागादेः प्रीतिजनकत्वेनान्य-
थासिद्धये । न च स्वजन्यप्रीतिसम्बन्धेन कारणता ।
तदपेक्षयाभ्युत्थविषयत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रीतित्वेनैव हेतुनाया
उचितत्वात् । “सर्वे मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा”
(अ० गी० ११-२०-३३) इत्यादिमानाङ्गकेरेव जनकत्व-
मुचितमित्यभिप्रेत्य “अद्भवाद् भजते यो माम्” (भ०गी०-
६-७) इत्यादिभजनाधिक्यबोधकप्रमाणाङ्गके साधनतयैव विहि-

॥ वेदप्रामाण्यमिति ॥ । वेदस्वैकरूपेणैव सर्वत्र प्रामाण्यवादित्यर्थः ।
अथमभिप्रायः । न च “वमेवैव दृष्टुते तेन लभ्यः” इत्यादिना
अच्छेद वेदेन बोधिता, यद्यपि चित्रादिवागानां वेदेन
बोधित्वेऽपि तत्र च वेदस्य प्रामाण्यमिति वक्तुं शक्यम् । यतो यथा
शुक्ला वेदस्य प्रामाण्यमेकत्र संसाधनीयं तथैवान्यत्रापि साधयितुं शक्यम् ।
एवञ्च वेदप्रामाण्यस्याप्रतिहतत्वेनोभावपि भक्तिचित्रादिवागञ्च तत्तत्कलार्थं
विदित्वाविति बोध्यमिति ।

ननु चित्रादिवागोऽदृष्टमुत्पाद्य तद्वारा परवादिसाधनं भवेदित्यत आह-
॥ अदृष्ट इति ॥ । दृष्टे फले सत्यदृष्टकल्पनाया अन्वयायत्त्वान् “अन्वयमाने फले
दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना” इति न्यायादित्यर्थः । ननु नहि श्रुतार्थापत्त्या वाग-
कल्पनार्थकल्पनामात्रे वागः कथं परवादिकल्पमुत्पादयेदित्यत आह-
॥ प्रीतीति ॥ । एवञ्च वागः परमात्मनः प्रीतिमुत्पाद्य तद्वारा परवादिकल्प-
मुत्पादयतीति भावः । प्रीतेः सम्बन्धकुक्षिप्रवेशेन वागस्यैव फलजनकत्वम-
स्त्वित्याह-॥ न चेति ॥ । इतोऽपि साधवादाह-॥ तदपेक्षेति ॥ । ॥ अद्भवा-
दानिति ॥ । लम्बवर्षबोक्तु “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतो नाम्नात्प्राप्तना ।

तत्त्वान् । योगादीनां तु “दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विबिधैश्चान्यैः कृष्णे मतिर्हि साध्यते” ॥ (भाग० १.०.४७-४८)

अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥ इति । कृष्णस्तेति० । एवं-
बहिर्वेदिषु दत्तम्, मतम्-धान्द्रायणप्रभृति, तपः-अपिक्वाचिकमाय-
सिकमेदेन त्रिविधम्, होमः-अग्निहोत्रादि, जपः-उच्चारणादिमेदेनानेकप्रकारक
इष्टदेवतामन्त्रोच्चारणरूपः, संयमः-बाह्येन्द्रियाणां परमेरकमेवेत्यादौ विविध-
मिच्छाविषयेभ्यो नियतं कम्, श्रेयोभिरन्यैः-कृष्णशब्दप्रदानेकप्रकारादिकर्मभिरित्यर्थः ।
कृष्णे इति० । एवम् सर्वकर्मभिः कृष्णे भक्तिरूपघते, तथा स्तुत्यश्च परमात्मा
तत्तद्वक्तव्यनुसारं तत्तत्कृतानि प्रददाति । एवम्भ भक्तिरेव सर्वकर्मणां
कृष्णदेवतिसिद्धिमिति ।

सुत्रार्थस्तु-तदेव-परमात्मभजनमेव, मुख्यमित्याख्याहारः । कर्मज्ञानि-
योगिन्यः-कर्मभिर्ज्ञानिभिर्धर्मिभिश्च स्वस्वकृतकर्मज्ञानयोगैर्यथैष्टस्याज्यं तत्तत्कृतक-
कर्मभिर्द्वारैव साधनीयमतस्तेभ्यः, भक्त्येति शेषः । आधिक्यशब्दात्-वेदरूपगीतायां
श्रेष्ठत्वस्य प्रतिपादनात् । “तपस्विभ्योऽधिक्ये योगी ज्ञानिभ्योऽपि भूतोऽधिकः ।
कर्मिभ्योऽधिक्ये योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ योगिनामपि सर्वेषां भद्रगतेनान्य-
रात्मना । अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥ इतिदिनेति शेषः ।
विशिष्टस्याधिक्ये विशेषश्चास्याध्याधिक्यं कलतोतिभावः ।

प्रवन्निरूपणस्याध्यामाधिक्यसिद्धेरिति-प्रश्नः-अर्जुनकृतानुयोगः, निरूपणम्-
भगवद्भक्त्युत्तरम्, ताम्याम्, अधिक्यसिद्धेः-मुख्यत्वसिद्धेरित्यर्थः-सर्वपिपातो
भक्तेरित्याहारो बोध्यः । अत्र “एवं सततयुक्तं ये भजन्त्यसौ कर्तुं पासते । ये
चाप्यधरमव्यक्तं तेषां के योगविदमाः” । इत्यर्जुनकृतप्रश्नानन्तरम् “मय्यासंकेत-
मना ये मां” इत्यादिना भगवता प्रदत्तं विस्तृतमुत्तरं षट्स्रोक्तश्लोकं सर्व-
मप्यस्य सूत्रस्य सम्बन्धि शेषम् ।

नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥१२॥१७
(तस्यां तत्वे चानवस्थानात् ॥ ११२॥१८)

अद्यापि भक्तिवन्मुक्त्या नो वा मुक्त्या यतः श्रुतौ ।

स्रुतौ च भक्तिवत्तस्या उक्तावश्यकता मुहुः ॥ १७ ॥

न सा मुक्त्या भवेत्सर्वविहिताङ्गत्वतस्तथा ।

मुक्त्यत्वे तत्र तत्रापीत्यनवस्थामसक्तिः ॥ १८ ॥

इत्यादिप्रमाणान्नकिंसाधनयैत्र विहितत्वं विवक्षितत्वात्सक-
लसाधनसाध्या भक्तिरेव सर्वार्थसाधनमिति सिद्धम् । (१५-१६)

अष्टममारचयति ॥ श्रद्धापीति ॥ यथा भक्तिर्मुक्त्या तथा श्रद्धापि
मुक्त्या नवेति सन्देहे—मुक्त्या । द्वान्द्वोग्ये श्वेतकेतुं प्रति
तत्त्वमुपदिशतोद्दालकेनासकृत् “श्रद्धस्व सोम्य” (छां० ६-१२-२)

योगस्य यथा साध्यान्मोक्षप्रापकत्वं निराकृत्य भक्त्यङ्गत्वं निर्णीतं तथा
श्रद्धाया अपि निश्चयं कर्तुमष्टमाधिकरणं योजयति—यथा भक्तिरिति ॥
॥ श्रद्धस्व सोमेतीति ॥ अयमभिप्रायः । तत्र तत्त्वस्यानेकप्रकारेणोद्दालके-
नपि यथा कथ्येतेषां तस्यान्वयन्तसूक्ष्ममुद्दिगम्यतया सम्यक्चित्तशुद्धिं विना तस्य
सर्वप्रकारेण ज्ञानुपलब्धयतया श्रद्धासत्त्वे कालान्तरेण ज्ञानस्य संभावनायानेक-
वारमुद्दालकेन श्वेतकेतुं प्रति श्रद्धां कुर्वन्त्युपदिष्टमिति । नन्वेकवारं
‘श्रद्धस्व’ इत्युपदिष्टत्वेऽपि कथं तस्य मोक्षं प्रति भक्तिवत्सुखत्वं ज्ञानं
सुखकम्, भक्त्यङ्गत्वेनापि तद्वचनं योजयितुं शक्यमित्यत आह—

इत्युक्त्या भगवता च गीतायां “अज्ञावान् भजने यो माम्”
(भ०गी०६-४७) इत्यादिनाऽऽवश्यकत्वसूचनेन मुख्यत्वज्ञापनादि-
तिप्राप्ते—उच्यते । न अज्ञा भक्तिवन्मुक्त्या, सर्वविहिताङ्गत्वान् ।
किञ्च अज्ञाया मुख्यत्वे अज्ञायामपि अज्ञासापेक्षा तत्र ग्रन्ते प्राप्तेत्य-
नवस्था स्यात् । नचाङ्गत्वंऽपि तदोपतादवस्थम् . अज्ञानामपि

गीतायामिति । यद्यप्यत्र वचने अज्ञावतो भक्तनामिच्छर उक्त इति प्रतीतेः
अज्ञाया अङ्गत्वं ज्ञापते, तथापि अज्ञावतो भक्तनामिच्छर इत्येतादृश्या प्रतीत्या
अज्ञाया भक्त्यङ्गत्वं दर्शयितुमशक्यम्, बोधेदेतदेव पुनरुक्त्या “वनीयुन्वा प्रमज्जेत्”
इति श्रुतेर्बानप्रस्थाश्रमपुनरुक्त्य संन्यासाधिकारबोधिकाया बानप्रस्थाश्रमस्य
संन्यासाश्रमाङ्गत्वापत्तेः । तथा च बानप्रस्थाश्रमाभावे संन्यासाश्रम-
स्वीकारस्याशास्त्रीयत्वापत्तेः । न चैतद्योस्य “यद्दहरेव विरजेत्-
दहरेव प्रमज्जेत्” इति श्रुत्या विरोधान् । एवं च अज्ञा स्वतन्त्रमेव भक्तिवन्मोहा-
ङ्गमिति । निराकरोति—*न अद्वेति* । अथमभिप्रायः । बानप्रस्थाश्रमस्य
संन्यासाश्रमाङ्गत्वबोधने “यद्दहरेव विरजेत्” इति श्रुतिविरोधः, परन्त्यत्र
अज्ञाया भक्त्यङ्गत्वकल्पने वचनविराघाभावेन तथा कल्पनीयमिति ।

सर्वविहिताङ्गत्वादिति । “अज्ञायानिः समिष्यते अज्ञाया हृषते
हविः” इति श्रुतेः । अत्र “अग्निः समिष्यते” इति सर्वसाधोपलक्षकम् । एवं
च साधनबोधिन्या तृतीयाध्याया सर्वसाध्यान्तर्गतमन्त्रनिरूपसाध्यसाधन-
त्वमपि अज्ञाया स्थितमेव । किञ्च अज्ञाया मोचनिरूपितमुक्त्याङ्गत्वस्वीकारे
अज्ञायाः सकलसाध्यसाधनकत्वेन सकलसाध्यान्तर्गतअज्ञाया अपि अज्ञापेक्षत्वं
प्राप्तम् । तत्स्वीकारे त्वनवस्थैवान्तरहिता प्राप्नोतीत्याह—*अज्ञाया मुख्यत्व
इति* । नन्वङ्गमस्तु अज्ञा तथाप्यङ्गभूतायां तस्यां पुरुषप्रवृत्तिसिद्धयर्थं
अज्ञाया अपेक्षितत्वेन पुनरप्यनवस्था तदवस्था स्यादित्याह—*न चाङ्गत्वेऽपीति* ।

श्रद्धासापेक्षत्वादिति वाच्यम् । श्रद्धाविषयप्रधाननिदानतयाङ्गानां प्रधानश्रद्धयैव निर्वाहान् ।

ननु यथा सिद्धान्ते मोक्षहेतुपरमातिशयिनीऽनुरागस्य कीर्तनादिसमयोत्थेष्वनुरागसाध्यत्वेऽपि नानवस्था, तथा तादृशश्रद्धाया निरुक्तश्रद्धासाध्यत्वेऽपि को दोष इति चेन्मैवम् । तथा स्तुतिलाघवाच्चूडाभक्त्योरमेवापत्तिः, । नचेष्टापत्तिः ‘श्रद्धे’ ‘भजे’ इत्यध्यक्षविषययोर्वैलक्षण्यमत्यक्तात् । (१७-१८)

उत्तरमाह—*श्रद्धेति* । अयमभिप्रायः । मुख्येऽङ्गिनि प्रवृत्त्यर्थं श्रद्धापेक्षते तथा प्रधानविषयकश्रद्धाऽङ्गेषु मनुष्यप्रवृत्त्युपपत्तौ तत्रान्यश्रद्धापेक्षाभावेनानवस्थाप्यभावात् । यथा “वायव्यं रवेतमालभेत भूतिकामः” इतिभ्रुतिविहितभूतिफलकवायुदेवताकपट्टभागे “वायुर्वै सेपिष्टा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेन उपभाषति” इत्याद्यर्थवादेन भूतिफलकवायुदेवतात्मकपट्टयागः कर्तव्य इतिमुख्ययागविषयिण्यां श्रद्धायामुत्पन्नायां तयैव मुख्ययागनिर्वाहार्यमङ्गेषु प्राशस्त्यबोधकार्यवादाभावेऽपि यथा नान्तरीयकतया प्रवृत्तिस्तथैवाप्यपीति ।

ननु परमेश्वरविषयकपरमप्रेम्णो मोक्षहेतुत्वेऽपि तस्य सिद्धिः कीर्तनादिकाजिज्ञेसापेक्षपरप्रेम्णा भवति, एवं च परप्रेम्णः प्रेमापेक्षत्वेऽपि नानवस्था तत्र स्वीक्रियते तथात्रापि परमेश्वरविषयकोऽष्टश्रद्धायाः कीर्तनाद्यविषयकेष्वश्रद्धासापेक्षत्वेऽपि कथमनवस्था स्यादित्याह—*मन्विति* । उत्तरमाह—*तथा सतीत्यादि* । अयमभिप्रायः । श्रद्धायाः परमक्तेः मोक्षकारणत्वे परस्परसापेक्षमुभयं दर्शपूर्णमासककारणं वक्तव्यमयवाग्यनुत्पादकनृणारविमिथि-कारपरस्परं निरपेक्षतया कारणं वक्तव्यम् । तत्र परस्परनिरपेक्षतया कारणमसंभवि । “श्रद्धाभक्तिभ्यानयोगाद्देहि” इतिवचनविरोधापत्तेः । अनेन वचनेनोभय-कारणकत्वं ज्ञायते । परस्परसापेक्षतया मुख्यस्वरूपेण कारणत्वपक्षे “श्रद्धा

प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

७९

ब्रह्मकारणं तु भक्तौ तस्यानुज्ञानाय

सामान्यात् । १ । २ । १६

विचार औपनिषदो भक्तिहेतुर्न वा न च ।

भक्तिहेतुर्ज्ञानहेतौ भक्तिहेतोरनन्वयात् ॥ १९ ॥

इत्येते हविः" इत्याद्याः सकलसाध्यसाधनत्वबोधकवचनस्य विरोधापत्तिः ।
किञ्च तत्पक्षे भक्तिः श्रद्धास्वरूपं गीतवेद्य भिन्नतया वर्णयितुमशक्यम् । मोक्षकारणं
या परमेश्वरविश्वविषयी श्रद्धा सा भक्तिरूपैव । भक्तिरपि श्रद्धारूपैव । उभयो-
रेकरूपत्वाङ्गीकर्तव्ये तु "श्रद्धाभक्तिभ्यामनयोऽप्युपादेहि" इत्यादिवचनेषु भयोर्बोध-
नस्यासङ्गत्यापत्तेः । किञ्च 'श्रद्धा' 'भजे' इतिभिन्नरूपेण प्रतीत्या वैलक्षण्य-
प्रत्यक्षस्यासङ्गत्यापत्तेः । तस्मान्नक्तिर्मोक्षे प्रधानकारणं श्रद्धा तु तदङ्गतया
परम्परया मोक्षे कारणमित्येव समन्वयमिति ।

सुनार्यस्तु—अत्र भक्तिपदाध्याहारः । श्रद्धा—आदरबुद्धिः, नैव—भक्तिरूपेण
नैव स्वीकृतं योग्या । तुराप्यः श्रद्धाभक्त्योर्वैलक्षण्यसूचकः, साधारण्यात्
श्रद्धायाः कर्ममात्रसाधारणत्वात् । परभक्त्यस्तु मोक्षमात्राङ्गत्वादिति ।

तस्यां तत्त्वे चानवस्थानादिति । तस्यामिति सौत्रत्वात् षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।
अथवा तत्त्वपदबोध्यमुख्यत्वधर्माधिरण्यविवक्षितं वा सप्तमी । तस्याम्—श्रद्धायाम्,
तत्त्वे—मुख्यत्वे, अनवस्थानात्—अनवस्थापतात् । सर्वस्य मुख्यस्य श्रद्धासापे-
क्षत्वात् तत्र श्रद्धापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः । चकारः पूर्वसूत्रे
श्रद्धाभक्त्योरेकरूपत्ववारणार्थं 'श्रद्धा' 'भजे' इतिभेदबोधकप्रत्यक्षप्रतीति-
रूपहेतुसमुच्चयार्थं इति बोध्यम् ।

यद्यपि योगादिकानां भक्त्यङ्गत्वनिर्यायेन मुख्यसाध्यत्वं निरस्तं तथापि
"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"
इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिकं विधीयते । तथा च श्रवणादिद्रष्टव्यं ज्ञानस्य
प्राप्तसाध्यत्वव्यागेन अद्यादेर्भक्त्यङ्गत्ववरीकारे च प्रमाणाभावेन श्रवणादि कथं

विचारो ब्रह्मविज्ञानद्वारा भक्तेस्तु कारणम् ।

भक्ताङ्गिनोरेकफलनियमस्यैव दर्शनात् ॥ २० ॥

मुख्यो ज्ञान इव ब्रह्मविचारो वा न वा भवेत् ।

विचारसाध्यज्ञानेन साध्यभक्तिर्न तं विना ॥ २१ ॥

यैवं ज्ञाने विकल्पोऽस्ति गौणभक्तिविचारयोः ।

हरिभक्तिसुखासक्ता गौणभक्त्यैव तद्विदः ॥ २२ ॥

नवममारचयति-विचार इति* । श्रवणाद्यात्मको वेदान्तवाक्य-
विचारो भक्तिहेतुर्नवेति सन्देहे-न भक्तिहेतुः, ज्ञानहेतौ श्रवणादी
विरक्ताद्यधिकारिके-भक्तिहेतोः भावप्रधानो निर्देशः, भक्तिहेतुत्व-
स्यासम्भवात् । भक्तिहेतूनां सर्वाधिकारिकत्वस्याग्रे ब्रह्ममाणा-

भक्त्यङ्गमितिशङ्कानिवारणपरं नवमाधिकार्यमित्याद्यभिप्रायेणाह-*

आदिषद् मननादियोधकम् । *विरक्ताद्यधिकारिक इति* । ज्ञानस्य हेतुभूत-

श्रवणमननादौ सर्वस्माद्विरक्तेऽधिकारिणीत्यर्थः । अयमभिप्रायः । सुयोग्योऽ-

धिकारी सर्वमपि साध्यजातं साधयितुमर्हत्येव । यद्येषनयनपूर्वकवेदाध्ययन-

पुङ्गवः समर्थो धनी ज्ञानसंपन्नोऽनेकफलकयावत्कथंचिकारी न तु ज्ञानद्रव्य-

सामर्थ्यरहितो ज्ञानद्रव्यसामर्थ्यसाधनसाध्यवधिकारी, विरोधान्, तथा

प्रकृते भक्तेऽधिकारी योऽविरक्तः स ज्ञानस्य हेतुभूते विरक्ताद्यधीयश्रवणादौ

नाधिकारी विरोधादिति । ननु भक्तिकारणेषु श्रद्धानवन्दनादिषु यथा

त्वान्, ज्ञानसाधनेनैवनावगतस्य भक्तिं प्रति साधनवायोगाश्रयेति
 प्राप्ते—उच्यते । “तस्याभिप्यानाद्योजनात्स्वभावानुसृत्यश्रान्ते
 विश्वमायानिवृत्तिः” (२वे० १. १०) इति वाक्यैकवाक्ययानुरो-
 धाद्विवक्षितविवेकेन भवनये ज्ञानसाधनतया वेदान्तेषु श्रवणादिः
 कथनाद्विज्ञानद्वारा भक्तौ श्रवणाद्विरूपाय इति ।

विरक्तस्याविरक्तस्य सर्वसाधनधिकारस्तथा ज्ञानहेतुषु श्रवणादिषु कुतो न
 सर्वाधिकारः । न च विरक्तधिकारिके श्रवणादावविरक्तस्य नाधिकारो
 विरोधादित्युक्तमिति वाच्यम् । श्रवणजन्यज्ञानान्पूर्वं विरोधाभावादिति
 चेदुच्यते । भक्तिहेतुष्वर्चनादिषु वचनात्तथासर्वाधिकारकत्वस्वीकारेऽपि
 ज्ञानकारणश्रवणादौ तयावचनाभावेन नाधिकार इति भावः । ननु भक्तेर्दे-
 ज्ञानं साधनं, भक्तेर्वाविरक्तस्याधिकारस्तर्हि भक्तिसाधनज्ञानसाधनश्रवणादा-
 वविरक्तस्याधिकारोऽवयवमङ्गीकरणीय एव । तथाऽस्वीकारे च ज्ञानादेर्मन्त्र-
 ऋत्वमेव न स्यादिति चेदत आह—*ज्ञानसाधनत्वेनेति* । श्रवणादौ ज्ञानसाधने
 भक्तिसाधनकत्वस्य कुत्रचिदधिकारिणि दृष्टेऽपि न नियमः । गोप्यादिषु पर-
 भक्तिसाधकेष्वदृष्टत्वात् । ज्ञानसाधनस्य तस्य भक्तिसाधनत्वस्वीकारे सर्वदा-
 वयवमङ्गीकरणीयत्वापत्त्या तद्विना भक्तेरसिद्धतापत्तेरतो ज्ञानार्थ
 श्रवणादेरावश्यकत्वेऽपि यत्र विना ज्ञानं भक्तिर्भवति तत्र श्रवणादेर्नास्त्येवा-
 वयवकृताज्जो भक्त्यङ्गत्वस्वीकरणं श्रवणादेर्न योज्यमिति भावः ।

सिद्धान्तमाह—*उच्यत इति* । *तस्याभिप्यानादिति* । श्रुतेरवशिष्टं
 वाक्यम्—“हरं प्रवानममृताहरं हरः हरामानावीशने देव एकः” इति बोध्यम् ।
 अस्यार्थः—सर्वजगत्सर्जनी माया, अमृत- (अविनाशि) -अहरपद-
 बाण्यो हरः जीवात्मा, मायाजीवात्मनोः शासक एको देवः परमात्मा अस्ति ।

सटीकभक्त्यधिकरणमालायां

७४

वर्णकान्तरमाह *मुख्य इति* । ज्ञान इव ब्रह्मविचारो भक्तौ प्रधानं भवति सन्देहे—भवति प्रधानं विचारसाध्यज्ञानसाध्याया

तस्य शानकरणेनाहं स एवेतियोजनेन तत्स्वरूपप्राप्त्या च सकलमायानिवृ-
त्तिर्भवतीति । अथसमिप्रायः । सम्यग्ज्ञानं विना परभक्तौ सर्वधाशङ्क्यत्वमेव । तज्-
ज्ञानमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा भवतु परन्तु तदावरयकमेव । गोपीप्लिह
जन्मनि ज्ञानार्थं श्रवणादिकानुष्ठानस्यादृष्टत्वेऽपि परभक्तिप्राप्तिरु-
पनिजने पूर्वजन्मनि तासां तदनुष्ठानकर्तृकव्यवस्थानात् । एवञ्च परभक्त्यर्थं
श्रवणादीनामस्येवावरयकता । यद्यपि श्रवणादिकानां साक्षाद्-
कल्पकत्वं नास्ति तथापि ज्ञानद्वारा तेषां श्रवणादिसाधनानां भक्त्युप-
कारकत्वं स्वीकार्यमत एव वेदान्तेषु “ब्रह्मैव श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिष्यसितम्बः” इत्यादिश्रुत्या भक्त्यायेव ज्ञानसाधनतया तेषां
विधानादिति ।

ननु ज्ञानस्य रथा वेदान्तवाक्यविचारः साधनं तथा गौणभक्तिरपि ।
तथा च श्रुत्यन्तरभूतानु गोपीप्लु पूर्वजन्मनि श्रवणादिकर्तृक-
त्वकल्पनाया बोधयोग इतिचेतसत्यमेतदभिप्रायेयैवास्मिन्नधिकरणे ज्ञानस्य
गौणभक्तितोऽप्युदयसंभवाद्विचारस्य ज्ञानोत्पत्तौ क्वचिदधिकारिविशेष
आवश्यकत्वेऽपि सर्वत्र ज्ञानप्राप्तौ न ब्रह्मविचारस्यावरयकतेति
सिद्धान्तं प्रतिपादयितुं वर्णकान्तरमाह—ज्ञान इवेति* । *प्रधानमिति* ।
मन्त्रं भक्तिं प्रति प्रधानसाधनयोर्ज्ञानविचारयोः परस्परं कथं साध्यसाधनभावः,
“गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्” इतिन्यायविरोधादिति-
चेत् । नात्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः, किन्तु “गुणः कृतारमसंस्कारः प्रधानमनु-
रूपते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते” ॥ इत्येव न्यायोऽत्र
प्रवर्तते । अनयोर्न्याययोरस्येव विषयविभागः, यत्र परस्परनिरपेक्षकारणसमु-
दायस्तत्र पूर्वोक्तन्यायः । यत्र च कारणोपकारोपकारकवस्वीकारं विना
तेषां मुख्यकार्योत्पादने न सामर्थ्यं तत्र द्वितीयन्यायप्रवृत्तिरितिबोध्यम् ।

ननु सर्वदैव ब्रह्मविचारः कृतव्य इत्यत्र किं प्रमाणादितिचेत्तत्राह—

भक्तवैचारं विनातुपपत्तेः । अत एव “आसुप्तेरासुप्तेः कालं नये-
द्देवान्तेचिन्तया” इत्यादिना मुमुक्षुं प्रति विचारो नित्यवदुक्त
इति प्राप्ते-उच्यते । न प्रधानम्, तत्त्वज्ञानं प्रति गौणभक्तिविचारयो-
र्वैकल्पिककारणतयाऽधिकारिविशेषे ज्ञानं प्रति विचारस्यावश्यक-
त्वेऽपि भक्तिमुखासक्तप्रति तस्यानावश्यकत्वान्, भवनीयस्वरूप-

आसुप्तेरिति । अस्मिन् वचने ऋषि “अहरहः सन्ध्यामुवासीत”
इतिवक्षित्यवबोधकबीप्साबोधकं पदद्वित्वं नास्ति तथापि “वावजीवमग्निहोत्रं
उदोति” इत्यत्र यथा ‘वावजीवम्’ इति नित्यत्वसूचकपदमस्ति तथात्र ‘आसुप्तेः’
‘आसुप्तेः’ इतिपदद्वयेन वेदान्तविचारस्य नित्यत्वसूचनादितिभावः ।

सिद्धान्तमाह—*उच्यते इति* । अयमभिप्रायः । “भक्त्या मामभि-
जानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः” इत्यादिवचनैर्गौणभक्तेर्ज्ञानकारणत्वं
बोध्यते, “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादिभिश्च
ब्रह्मविचारमननादर्शनां प्रति साधनत्वमुच्यतेऽतोऽत्र ज्ञानं प्रति
साधनद्वयस्य समुच्चय उक्तधिकारिविशेषापेक्षया विकल्प इतिविचारे
विकल्प एव बोध्यः, यतो परायां भक्तौ प्राप्तिमात्रस्याधिकारः, ब्रह्मविचारे
च साधनचतुष्टयसंपन्नस्य यत्तेरेव । यदि साधनद्वयस्य ज्ञानं प्रति समुच्चयः
स्वीक्रियेत तदा प्राप्तिमात्रस्य भक्तावधिकारकयनं व्यर्थमेव भवेदतो विकल्प एव
ज्ञानं प्रति ब्रह्मविचारगौणभक्त्याः स्वीकरणीयः । ज्ञानस्योपयोगस्तु भवनीय-
परमात्मनो यथार्थस्वरूपसाक्षात्कार एव, स च गौणभक्ताप्यधिकारिविशेषे
संभवत्येवेति । *वैराग्यं न स्यादिति* । अयमभिप्रायः । भक्तेरुपायो ज्ञानम् ।
तच्च साधनचतुष्टयं विनाऽसम्भवि । साधनचतुष्टयं च तद्वददेहासुत्रार्थकल-
भेत्तविरागशमदमादिपञ्चादिकं विना न संभवति, सा चासक्तिराहित्यं
विनासंभवंतो भक्तिसुखासक्तेषु वैराग्याभावेन वैराग्यादिमूलकारणपरम्-

विश्वंस्व गौळभक्तोऽपि स्वप्नवात् । नचैवं भक्तिमुखाद्वैराग्यं
न स्वादिति बाध्यम् । इष्टापतेः ।

‘विवृततर्पणपणीयमानाद्भवौषधाच्छोत्रमनोऽभिरामान् ।

क उत्तमस्त्रोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुष्मात् ॥”

(भाग० १-१-६)

इत्यादिनोत्तमस्त्रोकगुणानुवादस्य ब्रह्मविदुपणीयमानत्वभव-
रोगनिवर्तकत्वमुन्मत्तमविषयकत्वेन श्रोत्रमनःप्रतिविषयकत्वक-

त्वा मक्तेरसम्भव एवेति । ॥ इष्टापतेरिति ॥ । इदमाकृतम् । ज्ञानं प्रति रथा
साधनचतुष्टयसंपन्नमुमुक्षुस्तत्त्वज्ञानादिकारणं तथा भक्त्यचरितगौळभक्तिरपि ।
उक्तौ गौळभक्त्या सिद्धिप्राप्तौ भक्तिमुखासत्त्वं इष्टापतिरेव ।

बहु किंशेषाधिकारिणः साधनचतुष्टयसंपन्नस्य भक्तिमुखासत्त्वे वैराग्य-
हान्वा साधनचतुष्टयसम्पत्त्यभावेन ज्ञानानुत्पत्त्या मक्तेरभाव इति चेन्न, “आत्मा-
रामात्र मुनयो विमर्शा अप्युत्कमे । कुर्वन्त्यहेतुर्धर्मं मक्तिमित्यभूतगुणो हरिः” ॥
इतिवचननिष्पत्त्यामात्रेण ‘इहामुत्रार्थफलभोगविरागः’ इत्यत्र परमार्थभक्ति-
जन्यसुखरूपफलातिरिक्तफलस्य ग्रहणेन भक्तिमुखासत्त्वेऽपि मुमुक्षुत्वसंभवेन
ज्ञानोत्पत्त्या भक्तिरूपचतैव । एवञ्च भक्तिमुखाद्वैराग्यं न स्वादितिष्टापतिरेवेति ।
अत्र प्रमाणमाह—‘विवृतेति ॥ । अस्यार्थः—गततृप्त्यैशुंक्षैरिति वाक्त्,
वर्त्तन् परमात्मगुणानुवादात्, मुमुक्षुत्वमप्युपादेवत्यार्थमाह—भवौषधादिति-
संसाररूपेणस्य वारुणात्, विषयिण्यामुपादेवत्वमाह—श्रोत्रमनोभिरामादिति ।
आत्मघातिनः पशुघातिनो वा प्रवृत्तिर्न इत्येतेऽत्र आह—विनापरिवति । अथगता
शून्यं वस्मात्सोऽशुगात्मा तं हन्तीत्यपशुग्वन्त्यस्तस्मात् । अथवा पशुष्मादिति-
ष्येदस्तदा पशुघातिनः कर्मपरेरकरावहीकर्ममीमांसकादित्यर्थः । अनेन
स्पष्टमेवोक्तं मुञ्च अपि परमात्मगुणानुवादाद्विरक्तं न भवन्तीति ।

छनेन जडकल्पविरिषिबिषयत्वाकथनम् । स्यादेतन् । अल्पायास-
साध्याया भक्तेः कष्टसाधयेन विचारेण विकल्पस्तु कथमिति चेत्-
विचाररथेव अवस्थादिभक्तेरपि स्वफलजनने वस्तुनो यथाधनुस्तान-
साध्यभ्रंशासाधेयतयाऽऽयासाविशेषाह्निकल्पः सम्भवतीत्यवेदि ।

तन्वयापि न सम्भवति तयोद्धारं कथमात्रम् । त्राहियवयोद्धारं-
क्यादेव विकल्पाभ्युपगमान् । प्रकृते तु वेदान्तविचारेणाप्रामाण्यादि-
शङ्कानिवृत्त्या तन्वयोद्यः, साधनभक्त्या तु भगवदनुग्रहेणेति द्वारभेद-
एव, तस्माद्विकल्प एव । द्वारभेदे प्रयाजावधानयोर्विकल्पादर्शना-

अल्पायाससाध्यमहाप्रयाससाध्योर्विकल्पो न संगच्छति, कतो मनुक् १
अल्पायाससाध्यमहत्कर्मफलमेव स्वाभाविकमेव प्रवृत्तिरतो ब्रह्मविचारः कश्चिदपि न
प्रवर्ततातो कथं विकल्प इत्याख्येन शङ्कते—इत्यादेविति ।
#यथाधनुस्तानेति । अत्रेदमाकृतम् । यथा ब्रह्मविचारः साधनचतुष्टयसंपाद्य
संपादयितुं कष्टकारकस्तथेह जन्मनि जन्मान्तरे वा अवस्थादिगौलभक्तेरपि
“दानवततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविचैश्चान्यैः कृत्वा प्रसिद्धिं
साध्यते” ॥ इत्यादिवचनैर्यथाधनुस्तानसाध्यवास्तविकप्रद्वेषितत्वेनोभयोः
समानायाससाध्यतया दयास्त्वि यथाधिकारं विकल्पः संभवेवेति ।

एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वे सति द्वारैकमेव विकल्पप्रयोजकम्, गौड-
भक्तिप्रवृत्त्यादिकयोस्तद्भावाद्विकल्पो न संभवतीति शङ्कते—अन्विति ।
द्वारैक्यस्य विकल्पप्रयोजकत्वं उदाहरणमाह—#वीहोति । तद्द्वार द्वारभेदो
नास्तीति प्रतिपादयति—#प्रकृते त्विति । एकत्र प्रामाण्यसङ्कानिवृत्तिरपरत्र
भगवदनुग्रह इति द्वारभेद इति भावः । यत्र द्वारभेदस्तत्र विकल्पो न
स्वीक्रियतेऽत्रोदाहरणं प्रदर्शयति—#प्रयाजेति । प्रयाजावधानजन्मापूर्वोभेदा-
दित्यर्थः । द्वारभेदेऽपि यत्रैकप्रयोगविधिसम्बन्धित्वं नास्ति कलैक्यं चास्ति तत्रापि
विकल्पः स्वीक्रियत एव । एवञ्चैकविधिपरिगृहीतत्वं एव द्वारैक्यं विकल्प-

सटीकभक्त्यधिकारलमालायां

५८

दिति चेत्तत्रम् । हरिभक्तिवेदान्तविचारयोर्द्वारमेदेऽप्येकप्रयोगविधि-
परिचुद्धीतत्वाभावाद्भुक्तिबुवलमिष्टागयोरिव विकल्पसम्भवात् । यद्यपि
विकल्पोऽहदोषबुद्धः । तथाहि । यदे हरिभक्तिज्ञानसाधनं, तर्हि
वेदान्तविचारबोधकवाक्यस्य प्रामाण्यं परित्यक्तं स्यात् । अप्राप्तं
वाऽप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । यदा पुनर्वेदान्तविचारः साधनम्,
तदा वेदान्तविचारबोधकवाक्यस्य पूर्वं त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत,
पूर्वं स्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येत प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वी-
कारः, त्यक्तस्वीकारः, स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतुष्टयं वेदान्त-
विचारवेदकवाक्ये । तथा हरिभक्त्यावेदकवाक्येऽपि दोषचतुष्टये
योजनं सन्पद्यते । तस्मान्न विकल्पो युक्तः, किंतु
कर्मण्यवङ्गाङ्गिभावेन समुच्चय एव युक्तः । हरिभक्त्यान्तःकरणशुद्धया
वेदान्तविचारेण ज्ञानप्राप्त्या परभक्तिरिति चेत्-विकल्पस्याष्टदोष-
दुष्टत्वेऽपि ग्रीहियवयोरिव प्रमाणसिद्धस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ।
अन्यथा भक्तेः सर्वाधिकारिकत्वबोधकवाक्यानामप्रामाण्यं
प्रयोजकमन्वयैककलसाधनत्वमेव विकल्पप्रयोजकमित्यभिप्रायेयाह—# नैवमिति * ।
ननु विकल्पस्वीकारेऽष्टदोषप्राप्तिस्तदपेक्षया कर्मणिदङ्गाङ्गिभावस्वीकारेण समुच्चय
बोधित इत्यत आह—# यद्यपीति * । दोषाष्टकं प्रदर्शयति -
* तथाहीति * । यत्र साधनद्वयं विहितमस्ति तत्रैकस्य प्रथमतो प्रयोगाङ्ग-
तया स्वीकारेऽपरस्य विहितस्य तथाऽस्वीकारे च, तथा कदाचिदपरस्य प्रथमतः
स्वीकारे स्वीकृतस्य च त्यागे दोषाष्टकं प्राप्नोतीति तात्पर्यम् । एवं च समुच्चय
एवोक्तिर इत्यभिप्रायेण समुच्चयं प्रदर्शयति—# हरिभक्त्येति * । प्रमाणासत्वे
विकल्पस्वीकारे दोषाभाव इत्याह—# विकल्पस्येति * । विकल्पास्वीकारे
दोषमाह—# अन्यथेति * ।

सूत्रार्थस्तु—ब्रह्मकारणभूतत्वेन श्रवणाद्यर्थके वेदान्तभाग उच्यते, तस्य-
ब्रह्मणः, भक्तौ-निमित्तस्यसमीपं भक्तिनिमित्तमित्यर्थः । अनुज्ञानाय-अनु-
शासनीयज्ञानात्पञ्चाद्विज्ञानं तदर्थम्, सामान्यात्-ज्ञानभक्त्योरङ्गाङ्गिनोरेका-

प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

५६

(अधिकः शुद्धिपथस्य प्रहमाह—)

मुख्यत्वपागमात्तस्या अविकृत्यो विषया सह ।

अन्यानङ्गत्वमप्यत्र श्रुतिशास्त्रादिसिद्धता ॥ १ ॥

योगाच्छ्रुतं फलादस्या ग्रहयत्वं सुसङ्गतम् ।

एतद्विश्रान्त्या सिद्धिः फले श्रद्धा विषयता ॥

विचारस्यापि हेतुत्वं किं वा ज्ञानेज्य मुख्यता ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः

—*—

तयोर्निरूपेण साधनत्वसाधश्च प्रसज्येतेति संक्षेपः ।

समाप्तं द्वितीयाह्निकं प्रथमोऽध्यायश्च ।

यत्त्वाद्-एकमयोजनकत्वादितियावत् । एवञ्च “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्या-
दिवेदान्तवाक्यैर्भक्त्यर्थमेव ज्ञानोद्देशेन अवस्थादिकं विधीयते न तु ज्ञान-
प्रधानेनातो न कोऽपि विरोध इत्यभिप्राय इति ।

अस्मिन्नाह्निके स्थितानां अधिकारानां विषयस्य सुखेन ग्रहणार्थं श्लोकरचनां
विदधाति—* मुख्यत्वमित्यादि * ।

अत्र प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके नवाधिकारानि, एकोनविंशति सूत्राणि
च । तैश्च भक्तेः सर्वोपेक्षया मुख्यत्वं मोक्षं प्रति मुख्यसाधनत्वं च निरूपितम् ।

इति मध्यधिकारसमाप्ताटीकादिष्वर्यां संदिग्धार्थप्रकाशिन्यां प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् । समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तत्र प्रथमाहिकम् ।

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवघातवत् । २ । १ । १

कार्यं मुहुः सकृद्वा तत् पूर्वोक्तं ज्ञानसाधनम् ।

सकृन्कृतं हि विहितं सफलं क्रतुवन्मतम् ॥१॥

अदृष्टद्वारकत्वादेरेवानुष्ठानमेकदा ।

अवघातादिवददृष्टद्वारमावर्त्यमेव तत् ॥२॥

तत्र प्रथमाहिके सप्तदशाधिकरणानि । तत्र प्रथममारचयति—
ॐ कार्यमिति ॐ ।

प्रथमोऽध्याये प्रथमाहिके भक्ते स्वरूपादिकं द्वितीयाहिके च तस्या भोषं
प्रति प्रधात्साधकत्वं सर्वसाधनापेक्षबोद्धव्यं च प्रतिपादितम् । अत्र द्वितीया-
ध्याये सम्प्रदायविद्वेकवैराग्यस्वापरिषत्त्वभक्तिरूपेण कृते भक्ते साध्याप्रसन्ननिष्ठाकृतेव
तत्त्वित्यन्वयं साधनेध्वन्तरङ्गसाधनं ज्ञानं बहिरङ्गसाधनानि अवस्थासपरमार्था-
दीनि च, तेषां विवेकादिकमारम्भते—ॐ कार्यमितीति ॐ । प्रथमाध्यायद्विती-

द्वितीयाध्याये प्रथमाहिकम् ।

२१

वेदान्तविचारसाधनप्रत्ययोर्वाहितवद्वैकस्वरूपकारकत्वेऽपि तदु-
क्तं सकृदसकृद्वाप्युपेयमिति सर्वदेहं—“सकृन्ते कृतः शास्त्रा-
र्थः” इति न्यायेन तेषां कृतप्रवाजादेरिव सकृदेवानुष्ठानं
तावतैव फलसिद्धेरिति प्राप्ते-उच्यते । उक्तन्यायस्यारूपफल-

वाङ्मिथ्याधिकारये कृतसिद्धान्तेन तत्र प्रकृत्याधिकारकत्वकथं
प्रदर्शयितुमाह—* वेदान्तविचारोति * । तत्र, अवधारिकं वा सकृदेवानुष्ठानं
साधनम् “सकृन्ते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायान्तरेण पूर्ववत्प्रतिपा-
दमाह—* सकृदित्यादि* । * कृतप्रवाजादेरिति * । “विज्ञाया कजेत
पशुधमः” “करीमां इहिकामो कजेत” इत्यादिवाक्यप्रत्ययान्तरादिकरी-
त्यादिषु, तथा “समिधो वजति” “हृद्यो वजति” “वह्निर्वजति”
“स्वाहाकारं वजति” “तूष्ण्यात् वजति” इतिवाक्यप्रत्ययान्तरादिविधीनां
सकृदनुष्ठानं कर्तव्यमसकृदेति विचारे सकृदेवानुष्ठानं कर्तव्यं तावतैव
विधानस्य कृतार्थत्वेन फलसिद्धिरिति, तत्रैव यौक्तमिति अवधारिकं
च सकृदेव कर्तव्यं तावतैव “कोतज्यो मन्तव्यः” इत्यादिविधीनां कृतार्थत्वेन
साध्यत्वमिति प्रायः ।

सिद्धान्तमाह—* उक्तन्यायस्वेति * । “सकृन्ते कृतः शास्त्रार्थः”
इतिन्यायस्वेवार्थः । * अष्टकविषयत्वादिति * । अन्वयमन्वयदे-
हभोत्वकविषयत्वादित्वार्थः । अन्वयमिति प्रायः । श्लोके ‘ज्वं शरीरसंस्-
कारं भुक्ते’ इत्यादिवाक्येषु क्रियाया अस्तकृदाभूमिभ्यते, तथा
‘ज्वं ज्वते’ इत्यादिष्वेकवारमेव क्रिया, तथा वेदप्रतिपाद्यावैपु
मयति कदापि सकृदनुष्ठानस्युतासकृदिति । तत्र श्लोकस्य प्रायः सकृदनुष्ठान
एव प्रवृत्तिरित्यते, कर्मजः कष्टकरकवाचावतैव शास्त्रस्य चारितार्थम् तथा अन्वय
न्यायस्य च सर्वत्र प्रवृत्तिः किन्तु अस्तकृदादिष्वविषय एव, यतः तस्य फलस्य

विषयत्वाच्च ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा परमकलकलस्य दृष्टकलस्य
संभवाद् "इहे संभवत्यदृष्टं न कल्पनीयम्" इतिन्यायेनावधानाद्-
बत्कलसिद्धिपर्यन्तं तद्वश्यमावर्तनीयमिन्यर्थः । इदं तु बोध्यम् ।

सिद्धिर्वाता ववेति शब्दोक्तं ज्ञानुपलब्धत्वा तत्र स न्यायः प्रवर्तते, यत्र च
कलं दृष्टं तत्र बाह्यकलोत्पत्तिं किंवा आवरणकलेन नात्र स न्यायः
प्रवर्तत इति ।

ननु अवस्थादिविचारदृष्टकलस्वीकारेण बाहुलिकरूपमावरणकमित्यत आह—

अत्र ब्रह्मेत्यादिः । इतिन्यायेनेति । न्यायार्थकभिधानुपूर्वीक्यनमिदम् ।
प्राचीनपट्टिनानुपूर्वी तु "जन्ममाने कले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना" इति "इहे
सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्यायात्वात्" इतिबोध्यम्यते । असकृदावर्तने दृष्टान्त-
माह— अवधानादिवदिति । यथावधातः "मीहीनवहन्ति" इतिवाक्यवि-
हिते दृष्टकलक्याद्यावत्तुक्विमोक्षे न ज्ञातस्तावत्पर्यन्तोऽनुष्ठीयते तथाप्रापि
बोध्यमिति भावः । ननु अवस्थादिविचारसाधनानां सर्वथा दृष्टकलकले
अवस्थादिकं वश्य कस्यापि भाषाक्षितिस्तस्यापि ग्रन्थस्य कर्तव्यं न तु वैदिकग्रन्था-
यामेव, तथा च तत्कर्तुः सर्वस्याप्यात्मज्ञानेऽधिकारः प्राप्नोति न तु ब्राह्मणादित्रैवि-
क्ष्यामेव, तथाचापशूद्राद्यधिकारविरोधः । तत्र श्रुपनीतानां त्रैविक्षिकानामेवा-
धिकार उक्त इत्यनोऽभिप्रायं प्रदर्शयति— इदं तु बोध्यमिति । "स्वाध्या-
योऽभ्येनन्वः" इति विहितवेदाध्ययनस्य वेदार्थविचारपर्यन्तं विवक्षितत्वेन
वेदान्तविचारोऽपि वेदाध्ययनपूर्वक एव कर्तव्यः, इतिनियमनेन शूद्रादिकानां
निवृत्तेः, तथा तन्निवृत्तजन्यमदृष्टं परमत्त्वमुपपुज्यते, तं विना परमकले-
द्वयान्मन्वाद्ब्रह्मज्ञानपूर्वं विना दर्शपूर्वमासज्ज्योत्पत्त्यपूर्वमयोज्यपरमापूर्वा-
भाष्यदिनि ।

दृष्टार्थत्वेऽपि विचारस्य "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति पुराणादिनिरासेन वेदान्ननियमोऽदृष्टार्थ इति । तददृष्टं साक्षात्कारद्वारा परमकृत्युपयुज्यत इति । एवं मननस्य युक्तिचिन्तनकृत्वेऽपि "मन्त्रव्यश्चोपपत्तिमिः" इत्युपपत्तिचिन्तनोपदेशादुद्वेगस्य त्रिकालवृत्त्यन्यन्ताभावप्रतियोगिन्वरूपानिर्वाच्यन्ताभावेन ज्ञानेन विनाशो न स्यादित्याप्युक्त्यनुसंधाननियमोऽपि ।

* पुराणादिनिरासेनेति * । नैनस्योच्यम् । स्वाध्यायपदस्य यथा सम्पूर्णावेदाध्ययनस्वाशक्त्यकृतं ध्वन्या स्वशास्त्राणां सप्तधाङ्गीकृता, तथा स्वाध्यायपदेन सप्तधया पुराणादिकम्पि स्वीकृतं शक्यते । अत एव ब्रह्मसूत्रे "गायानसामंसीरितिहासपुराणातीति" इति श्रुतेर्वाङ्मयस्य पुराणाणां गायत्र्यादिभिः सह विनियोगो दृश्यते । प्रयोगाकारैरपि "त्रात्ययं नमस्कृत्य" इति भारतादेर्विनियोगः कृतः । एवं च स्वाध्यायनियमविधिना पुराणादिनिरासे न ग्रन्थकारस्य तात्पर्यम्, किन्तु वेदाध्ययनमकृत्वा भाषाग्रन्थं पुराणमात्रं वा पठित्वा विचारं कुर्वन्ति तत्पठितपुराणादिनिरसनं स्वाध्यायविधिना क्रियत इत्यत्रैव ग्रन्थकारस्य तात्पर्यमुन्नेयम् ।

* अदृष्टार्थं इति * । अपूर्वाय इत्यर्थः । * साक्षात्कारेति * । तच्चापूर्वमवगतजन्यमपूर्वं यद्योत्पत्त्यपूर्वप्रयोज्यपरमापूर्वद्वारा कळोत्पादकमेवमत्रापि परमात्मनः साक्षात्कारद्वारा परमेमास्पदमकृत्युत्पत्तौ कारकमिति भावः । एवं मननेऽपि नियमः । आर्षयुक्तिचिन्तनमेव कर्तव्यं न लौकिकयुक्तिचिन्तनमित्याकारकं, तथा तज्जन्यमपूर्वं परमात्मसाक्षात्कारद्वारा परमकृत्युपयुज्यत इति कथ्यते—
* एवं मननेति * । आर्षयुक्तिं प्रदर्शयति—* द्वैतस्येति * । अत्रात्यमभिप्रायः । यच्च कदाचिदपि वस्तुतो नास्ति तत्रैकत्वान्तरान्ताभावप्रतियोगिरूपं रज्जुसर्पवदस्ति, तस्य ज्ञानेन विनाशो युक्तः, परन्तु संसारस्तु वर्तमानकाले वस्तुतो यथानुभूयते तथा भूतकालेऽप्यन्वभूयते, भविष्यकालेऽप्यनुभविष्यते तस्य ज्ञानेन सर्वथा विनाशोऽयुक्त एव, किन्तु परमात्मस्वरूपज्ञानद्वारा परमात्मपरमकथ्येति ।

एवं ध्यानाश्रित आसीनत्वादिनियमोऽपि । एतावांस्तु विशेषो
वेदान्तानामद्वितीयात्मपरतानिश्चयरूपेण श्रवणेन तत्र तेषा-
मन्यपरताराङ्काधीनाप्रामाण्यशङ्कानिरासः । युक्त्यनुसंधा-
नेन प्रत्यक्षविरोधाशङ्काधीनाऽप्रामाण्यशङ्कानिरासः । ध्याना-
श्रवणेन मेदबुद्धिनिरासः । गौणभक्त्या तु भगवदनुग्रह-
मात्रमिति । (१-२)

॥ एवं ध्यानेति ॥ । अत्रापि ध्यानादिनियमजन्यमपूर्वं परभक्तावुपयुज्यत इति
ज्ञातव्यमित्यर्थः । साधनभूतयोः श्रवणगौणभक्तयोः कले तारतम्यं प्रदर्शयितु-
माह—एतावांस्तु विशेष इति ॥ । अप्रामाण्यमनेकप्रकारकम् । तत्र श्रवणं सर्वेषां
वेदान्तानामद्वितीयात्मवस्तुनि तात्पर्यमिति श्रोतुर्निश्चयं कारयित्वाऽद्वितीयारम्भ-
स्तुभिन्नप्रतीयमानवस्तुनि वेदान्तानां तात्पर्यमित्यादिशङ्काधीनाप्रामाण्यं निरस्त्यति ।
मननं त्वनेकार्ययुक्तिसंधानरूपम् । वस्तुतो दुःखादिदायकत्वेन जगत्सर्वदा सत्यरूपेण
प्रतिष्ठत्येव कथं तस्य ज्ञानेन विनाशः प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वादित्यादिप्रत्यक्षादिप्रमा-
णविरोधमूत्रकाप्रामाण्यशङ्कां वारयति । ध्यामजनितबुद्धिस्तु सर्वत्रारम्भदर्शनेन
द्वैतबुद्धिं वारयति । एवञ्च श्रवणादिकारणानामप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारानन्दस्व-
रूपपरमात्मसाक्षात्कारद्वारा च परभक्तावुपयोगः । गौणभक्त्या श्रवणवन्दनाच्चा-
दिरूपा तु ज्ञानद्वारा साक्षादानन्दरूपपरमात्मनोऽनुग्रह इति भावः ।

सुत्रार्थस्तु—बुद्धिहेतुप्रवृत्तिः— (बुद्धेर्हेतवस्तेषां प्रवृत्तिः) बुद्धेः— ब्रह्मप्रतिपत्तेः,
हेतूनां—श्रवणमनननिदिध्यासनानां गौणभक्तेश्च, प्रवृत्तिः— असकृदावृत्तिः,
आविशुद्धेः भक्तिपरिशुद्धिपर्यन्तम्, कार्येति शेषः । दृष्टफलकहेतूनां यावत्फलो-
त्पत्तिमभ्यासः कर्तव्य इत्यत्रानुकूलं दृष्टान्तं कथयति—श्रवणान-
यदिति—यथा “ग्रीहीनवहन्ति” इति विहितावघातो यावद्द्वैतुष्यमनुष्ठीयते
तथेति भावः ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाद्विकम् ।

तदङ्गानाञ्च । २ । १ । २

तदङ्गानां तदावृत्तिर्नास्ति यत्र किमुतास्ति वा ।

नास्ति सा श्रवणादिभ्यो ब्रह्मबुद्धेः सुसंभवात् ॥३॥

अस्त्येव सा ततो मोक्षानुगुणश्रवणादितः ।

विषयानुगमसंस्कारलोपतः स्यात्तथा श्रुतेः ॥४॥

द्वितीयमारचयति—तदङ्गानामिति* । विचाराद्यन्तरङ्गाणां
शान्तिदान्त्यादीनां शुर्बनुगमनादीनां चासकृदावृत्तिरस्ति
नवेति संदेहः—नास्ति श्रवणादित एव ब्रह्मबुद्धेः संभवात्तेषां

यथा ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुनां श्रवणादीनामसकृदावृत्तिर्विहिता तथा विचारान्त-
रङ्गाणां शान्तिदान्तिप्रभृतीनामसकृदावृत्तिरवश्यं कर्तव्येति बोधनार्थं द्वितीया-
धिकरणं योजयितुमाह—* तदङ्गानामितीति * । “शान्तो दान्त उपरतस्ति-
तिष्ठः समाहितो भूत्वात्मन्वेवात्मानं परयति” इत्यादिश्रुतिबोधितानां विचारान्त-
रङ्गभूतानामित्यर्थः । तत्र शान्तिः—श्रवणादिभ्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो
निग्रहः । दान्तिः—बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम् । आदिपद-
ब्राह्मोपरतितितित्तासमाधिब्रह्मसुपरतिः—निवर्तितानामेषां तद्व्यतिरिक्तविष-
येभ्य उपरमणमथवा विहितानां नित्यादिकर्मणां संन्यासाश्रमस्वीकारेण
परित्यागः । तितित्ता-शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । समाधिः—निगृहीतस्य
मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधानम् । ब्रह्मा—गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्ये-
ष्वादरबुद्धिः । शुर्बनुगमनम्—वेदान्तवाक्यश्रवणार्थं शङ्कापनोदनार्थं च प्रत्यहं तत्स-
मीप आदरेण गमनम् । आदिपदबोध्यं तदुपदिष्टाचारपरिपालनमिति ।
पूर्वपक्षप्रतिपाद्यमाह—* श्रवणादित एवेति * । ननु ज्ञानप्रतिबन्धक्ययेष्टा-

व्रताद्यङ्गं किमाजन्मावर्तनीयं न वा न हि ।

ऋतुबद्धचरिङ्गं तदनावश्यकतः श्रुतेः ॥५॥

योगे यमादिवत्सत्त्वावर्त्यं चित्तविशुद्धये ।

लिङ्गं तत्रापि कुण्डाद्यैरेव व्यासप्रमाणतः ॥६॥

कृत्याभावात्, यथेष्टाचारिणापि ज्ञानदर्शनाच्चेति प्राप्ते—
उच्यते । प्रतिबन्धविषयवासनासत्त्वे मोक्षानुगुणप्रज्ञायाः
श्रवणादिकोटिभिरप्यनुत्पत्तेर्विषयवासनानिरासद्वारा श्रवणाद्युप-
कारिणां शान्त्यायज्ञानाप्रप्यसकृदावृत्तिरेव, “सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मच-
र्येण नित्यम्” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । (३-४)

वर्णकान्तरमाह—*व्रताद्यङ्गमिति* । व्रतमेकादश्याद्युपोषणम् ।
आदिना तीर्थसेवनादि । तद्भक्त्यङ्गमुक्तं गौतमीयादौ—

चरत्तवाच्यार्थ—शान्त्यादीनामस्त्येवोपयोग इत्यत आह—*यथेष्टाचारिणा-
मिति * । * प्रतिबन्धकेति * । अयं भावः । विषयवासनासत्त्वे विषयेषु
धर्माधर्मबुद्धिरहित्वेन प्रवृत्त्या यथेष्टाचारित्वम्, तत्सत्त्वे ज्ञानप्रतिबन्धकीभूतविषय-
वासनाया अवस्थं सत्त्वेन श्रवणादीनामनन्तवारं करणेऽपि न यथार्थ-
ज्ञानलेशोद्घोऽपि । एवञ्च विषयवासनानाशार्थं श्रवणाद्यन्तरङ्गभूतानामपि
शान्त्यादीनामावृत्तिरवस्थं निरन्तरं कर्तव्येत्याह—*विषयवासनेति * ।

पूर्वं भक्तेरङ्गं ज्ञानमुक्तं तस्याङ्गं च विकल्पेन गौणभक्तिः श्रवणा-
दिकं चोक्तम् । अस्मिन्नाधिकरणे ज्ञानस्याङ्गभूतस्य श्रवणादेरङ्गभूतरा-
न्तिदान्त्यादीनामनेकवारमावृत्तिः कर्तव्या न वेति विन्तनेऽपि ज्ञानस्या-
ङ्गभूतगौणभक्तेरङ्गभूतैकादश्यादिव्रतानां तीर्थवसेनाद्याचाराणां चासकृ-
दावृत्तिः कर्तव्या न वेति शङ्कावारणार्थं तद्विचार आवश्यक
इत्यभिप्रायेण वर्णकान्तरं रचयति—*व्रताद्यङ्गमितीति * । * गौत-
मीयादाविति * । गौतमीयतन्त्र इत्यर्थः । आदिना नारदपाञ्चरा-

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

८७

“सर्वपापक्षयकरं सर्वपुण्यविघर्धनम् ।

गोविन्दस्मृतिममृणां यदेकादशयुगोपलम्” ॥ तथा—

“वैष्णवेष्वथ क्षेत्रेषु द्वारकामथुरादिषु ।

निवासो हरिभक्तानां हरिसायुज्यदो मतः” ॥

ग्रहाभारते -

“मरणे स्मरणं विष्णोर्यथायन्यन्तदुलम् ।

तदप्यल्पेन कालेन गङ्गां संसेच्य लभ्यते” ॥

इत्यादि । एवं सद्धर्मपृच्छाभोग्यागाद्यङ्गं किं जन्मपर्यन्त-

त्रादिग्रहणम् । * सर्वेति * । एकादशयुगोपलम्भन्यतिपुण्यपक्षवक्ष्येन
लैककलदायकं नास्ति किन्तु सकलफलसर्वस्वभूतं सर्वपापनाश-सर्वपुण्य
वर्धन-गोविन्दस्मृतिममृणां यदेतिफलत्रयदायकमित्यर्थः । आदिपदबोधोप्यतीर्थसे-
नादौ प्रमाणाह-“वैष्णवेष्वयेति * । * द्वारकेति * । ‘वैष्णवक्षेत्रेषु’ इत्य-
पदस्य विवरणमेतदयथा द्वारकामथुरातिरिक्तद्वन्द्वावनप्रभासविष्णुकाञ्चीव
आद्यादिवैष्णवतीर्थबोधकम् । अन्यतीर्थसेवनापेक्षया गङ्गासेवनस्य विलक्ष-
कलदातृत्वमाह-“मरणम् इति * । अन्यतीर्थानि परमात्मसायुज्यमु-
दायकानि परन्तु “सालोक्यसर्गहिसामीप्यसायुज्यमेकवचनपुनः । दीप्ता
न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥ इत्यादिवचननिश्चयप्रामाण्यात्
सायुज्यं नेच्छन्ति किन्तु “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाश्च युक्त
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः” ॥ इत्यादिप्रमाणात्परमा-
स्मरणाद्यहैतुकीं भक्तिमिच्छन्ति । तदातृत्वं न सामान्यन्वतीर्थेषु किन्तु गङ्गा
नत एवेतीयानस्य वचनस्य भावः, अथवा मरणेऽजामिलवत्स्मरणं भव-
यथाश्रुतमेव । * सद्धर्मपृच्छेति * । आचरन्तीथपस्मात्प्रपन्नैका-
दिशानार्य कः सद्धर्म एकादश्यादिरन्यो वेति पृच्छा । * भोग्यागो-
वताङ्गं मतसंरक्षणार्थं “असकृजलपानाच्च सकृत्साम्बलभक्षणम् । “उ-
प्रणश्येत दिवास्वापः च मैथुनात्” ॥ इत्यादिना प्रतिपादितम् ।

मावर्तनीयं न वेति सन्देहे—मावर्तनीयम् । कुतः कतुबदुबदिरङ्ग-
त्वात् । कतुरित्युपलक्षणम् । विहितकर्मसामान्यस्य । यथा विहितं
यज्ञादिकर्म नाजन्मानुवर्तनीयं तथा क्रियायोगे परिगणितं
व्रतादिकमपि ।

“तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥ (भाग० ११-२०-६)

इत्यादिना ज्ञानभक्त्युभयोत्पत्तिपर्यन्तमेव कर्मणोऽनुष्ठेयत्वे-

* बहिरङ्गत्वादिति * । कार्यकरणे ज्ञातव्यस्वरूपभावादित्यर्थः ।
* विहितकर्मसामान्यस्येति * । अत्र कर्मपदेन वेदादिविहितकाम्यकर्म-
सामान्यं विवक्षितं न नित्यकर्म सन्त्याद्यग्निहोत्रपञ्चमहायज्ञादिकम् । तस्य
“अहरहः सन्त्यामुपासीत” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “एतान् पञ्च-
महायज्ञानहरहः कुर्वीत” इत्यादिश्रुत्यादिवचनैर्यावज्जन्मकुरुतया श्रुतत्वात् ।
अथवा कर्मपदेन वेदविहितनित्यसन्त्यासिकर्मव्यतिरिक्तस्य ग्रहणम् ।
अग्निहोत्रादीनि हि कर्माणि यावत्सन्त्यासमनुदीयन्ते, न तु यावज्जन्मास्तौ
न शेषवेशः । * क्रियायोग इति * । “योगाख्या मया प्रोक्ता नृणां
श्रेयो विधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽप्योऽस्ति कुत्रचित्” ॥
इत्यादिवचनश्रुतकर्मयोग इत्यर्थः । * व्रतादिकमिति * । व्रतादिकस्यापि
वेदमूलकस्थूल्युक्तवेनाथरयमनुष्ठेयत्वेन कर्मयोगे परिगणनं सुयोग्यमिति
भावः । * ज्ञानभक्तिरिति * । अत्र श्रीमद्भागवतीयवचनेऽद्रुतचित्तस्य
निर्वेदपूर्वकं तत्त्वज्ञानं द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धा-
पूर्विका भक्तिरित्यवधित्वेन द्वयमप्युपात्तम् । यद्यप्यत्र वचने यावद्विरक्ति-
कर्मानुष्ठानं प्रतीयते, तथापि यावद्विरक्तिपूर्वकतत्त्वज्ञानं विवक्षितमिति-

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

८६

नोक्तवदिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा योगे सम्यग्ऽपि यमनियमास्त-
प्राणायामप्रत्याहारः पञ्च बहिरङ्गभूता अपि योगनिर्वाहक-
या योगिभिरावर्त्यन्ते तथैकादश्यादि मनादिकमपि चरममक-
प्रतिबन्धाय भर्करनुवर्तनीयम् । मरणकालिकस्मृतिं प्रति तादृश-
प्रततीयादीनामुक्तवाक्यैर्होतुतालामान् । यस्तु लिङ्गधारणं पाप्मे —

“ये कण्ठलघ्नतुलसीनलिनाक्षमाला

ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।

ये वा बलाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्राः ।

ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति” ॥

इत्यादि वैष्णवानां तथा शूलादिधारणं शैवानाम् ।

भावः । सिद्धान्तमाह—* यथा योग इति * । * बहिरङ्ग इति * ।
धारणाध्यानसमाधीनां त्रयाणां योगाङ्गानामसंप्रज्ञातसमाधेः पूर्वस्वरूप-
भूतत्वेनान्तरङ्गत्वमितिभावः । * योगनिर्वाहकयेति * । यमादेर्बहिरङ्गत्वे-
ष्यसंप्रज्ञातसमाध्यप्रतिबन्धायाचरमनुष्ठेयः समित्यर्थः । * चरममर्काति * ।
परमकीर्त्यर्थः । * मरणेति * । यतो मरणकाले कफादिभिराक्रान्ते
कण्ठादौ स्थाने शुद्धेरप्याक्रान्तत्वेन स्मरणासम्भवः । तथा च परमकलसंभवः ।
परन्वेकादशीव्रतादिभिर्गङ्गासेवनादिकर्मभिश्च तस्मिन्समयेऽपि सर्वदा
हरिस्मरणस्य स्थितिः परमक्तिर्भवचेति भावः । अथ तसमुद्राधारणं-शुद्धा-
दिभिः शङ्खचक्राद्यङ्गनाचारः पुराणादिविहितो निषिद्धरचैकादश्यादिव्रतवदनुष्ठेयो
न वेति संशये न कर्तव्य इति सिद्धान्तयितुमाह—* यस्तु लिङ्गधारणमिति * ।
* तुलसीति * । तुलसीपत्रकाष्ठमाला कमलबीजमालेत्यर्थः ।
* ते वैष्णवा इति * । अनेन तुलस्यादिमालाधारित्वे सति बाहुमूल-
परिचिह्नितशङ्खादिमत्वं वैष्णवलक्षणं सूचितम् । तथैतद्धारणफलं कथयति—
* भुवनमिति * । * शूलादीति * । त्रिशूलादिचिह्नधारणं शैवानां
कृत उक्तमित्यर्थः ।

तच्च वेदाधिकारिणां किन्तु तत्तद्व्याधिधारणं शूद्राणाम् । तत्तदधारणा
कुण्डगोलादीनां च । विष्णुस्मृतौ—

“शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तत्तायसेन वा ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजन्मकर्मणः” ॥

इत्यादिना तमधारणस्य शूद्रपरत्वावगमात् । तथा कौर्म—

सिद्धान्तमाह—* वेदाधिकारिणामिति * । वेदाद्युक्तकर्माधिकारिणा-
मित्यर्थः । * तत्तदधारणेति * । शङ्खादीनामिति शेषः । * कुण्डेति * ।
“स्मृते जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः” इत्यादिलक्षणलक्षितानाम् ।
* गीतेति * । स्वेनाचरितमिति शेषः । * एकजातेरिति * । उपनयन-
संस्काराधिकारयुन्यस्य कुण्डगोलकशूद्रादेरित्यर्थः । ब्राह्मणानामुपनयन-
संस्कारेणैव द्विजत्वं “जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते” इति स्मृतेः ।
नन्वस्य शङ्खचक्रेति वचनस्य वैदिककर्म परित्यज्य शङ्खचक्राद्यङ्कनपरब्राह्म-
णस्य कृते प्रवृत्तिर्न तु वैदिककर्म कृत्वा शङ्खचक्राद्यङ्कनपरस्येत्यतः
शङ्खचक्राङ्कितब्राह्मणस्य सर्वकर्मव्यवहृत्त्वबोधकं स्मृतिवचनं प्रदर्शयति-
* यथा श्मशानजमिति * । * सर्वकर्मस्त्विति * । यज्ञादिकर्मणि पाकादि-
करणे षेप्यर्थः । * सर्वकर्ममिति * । अग्निहोत्रादिषु पादसंवाहनादिसेवादिकर्मसु
षेप्यर्थः । पतितत्वेन शूद्रवत्कर्मकरणेऽप्यधिकाराभाव इत्यर्थः । नन्वङ्कनमने-
कप्रकारेण संभवति । तथाहि गोपीचन्दनरूपमृत्तिकाया तत्तायसेन केवल-
सामान्यमृत्तिकाया च । तत्रायं निषेधो न तस्यासङ्कनस्य किन्तु मृत्तिका-
याङ्कनस्य षेप्यतः स्मृतिं प्रदर्शयति—* शङ्खचक्रमिति * । एवञ्चायं निषेधः
सर्वद्रव्येण शङ्खचक्राद्यङ्कनपरस्येति भावः । यथा तस्य द्विजकर्मकरणेऽ-
धिकाराभावस्तथा तत्समीपे द्विजानामपि कर्मकरणेऽधिकाराभाव इति बोधनार्थं
मुक्तं “बहिष्कार्य” इतीति भावः । ननु तथाप्येतेषां वचनानां किं बीजं कुतो वा
प्रायमिकी प्रवृत्तिरिति जिज्ञासाशान्तये कूर्मपुराणोक्तमिति हासमाह—

“सात्वतो नाम परमो विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
महात्मा दाननिरतो धनुर्गेदविदां वरः ॥
स नारदस्य वचनाद्वास्तुवेवार्चने रतः ।
शास्त्रं प्रवर्तयामास कुरङ्गगोलादिभिश्चितम् ॥
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।
प्रवर्तते महाशास्त्रं कुरङ्गादीनां हितावहम्” ॥

तथाऽन्यत्र—

“पाञ्चरात्रे च कापाले पाङ्कडेष्वखिलेष्वपि ।
दीक्षिताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मिणः” ॥

तथा साम्बपुराणे—

“पाञ्चरात्रं सात्वतं यत्तन्त्रं वैखानसाभिधम् ।
वेदभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्” ॥

इत्यादिना पाञ्चरात्राद्युक्ततत्तमुद्रादिधारणस्य कुरङ्गगोलादिपर-
त्वावधारणात् । ननु न केवलपाञ्चरात्राद्यागम एव तत्तमुद्रा
धार्येत्युच्यते, किंतु श्रुतावपि । तथाहि श्रुतिः—

सात्वतो नामेति । *चितमिति* । आचरितमित्यर्थः । कुरङ्गादिकर्तव्यतस-
मुद्राबोधकसात्वतशास्त्रप्रदर्शनप्रसङ्गेनान्यतस्तत्पराशास्त्रघटककवाक्यं प्रदर्शयति—
* पाञ्चरात्र इति * । एतन्नारदादिप्रवर्तितम् । * कापाल इति * । कापा-
लिकप्रणीतम् । * वैखानसमिति * । यावज्जन्म ब्रह्मचर्यधारणं कर्तव्य-
मित्यादिबोधकम् । पुराणनिषेधस्य पौराणिकादिकर्मपरत्वं न तु वेदोक्ततस-
शङ्काधङ्कनपरत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते—*नन्विति* ।

“पवित्रं” ते विततं ब्रह्मण्यस्मिन् प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्रवतः ।
अतस्तत्तन् न तदामो अश्नुते श्रुता स इद्वर्हस्तत्तत्समाशत”
(तै० आ० १-११) इति ॥

अथमर्थः । ब्रह्मण्यस्मिन्-चतुर्मुखस्यापि, नायकः प्रभुस्त्वं, विश्रवतः-
सर्वेषां, गात्राणि-शरीराणि, पर्येषि-व्याप्नोषि, ते-व्यापकस्य नव,
वितन्तं पवित्रं-चक्रं सुदर्शनं सहस्रारं, “पवित्रं चरणं पविः” इति
नैघण्टुकः । अत्र यदस्तीत्यप्याहार्यं तेन अतस्तत्तन् न तदामो अश्नुते-अपकः
अद्वन्द्वपाप इति यावत् । तत्-प्रसिद्धं मोक्षलक्षणं सुखविशेषं
नाश्नुते, तत्-पवित्रं सदा बहन्तोऽत एव श्रुतासः-परिपक्वाः
तत्सुखमाशते-अश्नुवन्तः इत्यर्थः । अतः श्रौतत्वात्सर्वेषां
तत्तन्मुद्राधारणमावश्यकमिति चेन्न । कर्मणि विनियुक्तानामेतेषां
मन्त्राणां विधिबिभक्तिरहितानां चक्रादिधारणपरत्वे मानाभावात् ।
तत्रात्र विधिरुन्नेयः, “न धार्यं देवतास्मिन्हुम्” इत्यादिनिषेधात् ।

ननु अग्निषोमीयं पशुमालमेत” इतिविधिना भूतहिंसा निषेधक-
तामान्यवचनस्येव “न धार्यम्” इतिसामान्यनिषेधस्य चक्रादि-
लेखधारणविधिना संकोच एवेति वाच्यम् । पुराणेषु—

* श्रौतत्वात्सर्वेषामिति * । पुराणादिवचनेऽपि कुण्डादीनामयं धर्म इति यद्यप्यु-
क्तम्यते तथापि पुराणादिभिः श्रुतेः सङ्काचाभावेन धुःशुक्लकर्मणि सर्वेषामेवाधिकार-
भावः । * कर्मशीति * । कर्मणि विनियुक्तस्यान्यत्कर्म विधातुं सामर्थ्याभावेन
। तत्तन्मुद्राङ्कनविधानपरा एते मन्त्रा इत्यभिप्रायः । ननु यथा भक्ति-
रवच्छिन्नं “यस्य श्री पूर्णा” इत्यादिमन्त्राणां कर्मविनियुक्तानामपि विधि-
रिच्छन्व कल्पितं तथात्रापि कल्प्यतामित्यादिशङ्कामनुवदिति-
नचेति * । * न धार्यमिति * । तत्र स्मार्तविरोधाभावेन तथा-
व्यपनेऽप्यत्र विरोधसत्त्वेन न तथा कल्पनमिति भावः । ननु सामान्य-
निषेधो न विरोधविधेयमवतरति, किन्तु, निषेधे तदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचः क्रियते,
या “मा हिंस्याम्यर्वा भूतानि” इति सामान्यहिंसानिषेधः “अग्निषोमीयं
पशुमालमेत” इति विरोधाग्निषोमीयहिंसायां नावतरति, किन्तु तत्राग्नि-
षोमीयादिहिंसातिरिक्तहिंसा न कर्तव्येति यथा संकोचस्तत्र स्वीकृतस्तथात्रापि
। न च कश्चिद्विनिर्दिष्टः कश्चिद् ब्राह्मणादिभिर्न धार्यः इत्यभिप्रायेणाह- * नान्वर्तते * ।
मदान्तमाह- * पुराणेष्विति * । अग्नीषोमीयादिरष्टान्ते हिंसायाः
। सामान्यो निषेधो विधानं विरोधहिंसाया, अत उभयोः स्थावकाशत्वाय

अङ्गेषु नाङ्गयेद्विप्रो देवतायुधलाङ्गुनैः ।
अङ्गयेययि वा मोहान्पतन्त्येव न संशयः ॥
तत्तमुद्रा ह्यन्त्यज्ञाय हर्षिणा निर्मिता पुरा ।
भूदेवस्तत्तमुद्रादि चिह्नं कृत्वा विमूढधीः ।
इहजन्मन्यशुद्धः स्यान्प्रेत्य श्वा च भविष्यति ॥

इत्यादिना विरोधतोऽपि निषेधात् । न च पौराणनिषेधेन कथं श्रौ-
तस्य धारणस्य बाधः स्यात् । 'विरोधे न्वनपेक्ष्यम्' इति प्रीमांसांस्मृतो-
क्तविरोधाधिकरणविरोधादिति वाच्यम् । श्रुतेरन्यपरन्वस्योक्त-
त्वात् । अस्तु वा श्रुतिस्तत्परा, तथापि स्मृतिपुराणवा-
क्यानुसारेण कुण्डगोलादिदेव तत्राधिकारी । इष्यते हि श्रौता-
स्यान्यश्वमेधादेः स्मृतिपुराणादिगतेन कलिनिविद्धपरिगणितादिना

तत्र तथा कल्पनेऽप्यत्र सामान्यतो विशेषतश्च निषेधेन तथा तत्तमुद्राकर्मा-
धिकारिकयनेन चाग्निषोमीयवृष्टान्ततः सर्वदा मिश्रत्वमेवात्रेत्यभिप्रायः ।

* विरोधे न्वनपेक्ष्यमिति * । सम्पूर्णसूत्रं च "विरोधे
न्वनपेक्ष्यं स्वादलति ह्यनुमानम्" इति । अत्र हि "श्रौदुम्बरी
सृष्टोद्भायेत्" इति श्रुतिविरुद्धा "श्रौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या"
इति स्मृतिः प्रमाणं न वेति विचारे पक्षे स्मृतिः श्रुतिबाधिका
संकोचिका वेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तबोधकमेतत्सूत्रम् । उपलभ्यमानश्रुतिविरोधे
स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादृशार्थं कल्प्यश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेः प्रबलत्वेन
बाधाघसंभवादिति भावः । विरोधेऽसति श्रुतिकल्पकमनुमानं प्रवर्तत
इति निर्णयितम् । । अत्र 'पवित्रं' 'विततं' इत्यादिपदैश्चक्रादिकं स्वीक्रियते,
परन्तु वेदभाष्ये तेषां पदानां तत्पदबोध्यप्रसिद्धमोक्षलक्षणसुखस्य
विशेषणपरत्वेनाप्यङ्गीकारात् । नन्वेनकमुसत्वाच्चतुतीनां येषां प्रतिभासन्ते
ते सर्वेऽप्यङ्गीकरणीया एवेत्यत आह- * अस्तु वेति * ।

ननु श्रुत्युक्ते कर्मणि सामान्यतः सिद्धाधिकारिणः सङ्कोचः कथं
कर्तुं शक्य इत्यत आह- * तथापीति * । अत्रानुक्तं वृष्टान्तमाह-
* अश्वमेधादेरिति * । पुराणादिगतेनेति * । "कलावाघन्तयोः स्थितिः"

संकोचः । अन्यथा कलाव्यभ्रमेधादिकं स्यात् । स्याच्च पतित-
स्यापि तत् । तस्माच्च तद्वैदिकानामितिसिद्धम् । एतेन न विशेष-
निषेधवाक्यं रागप्राप्तनिषेधाभिप्रायमिति निरस्तम् । तत्प्राप्तस्य
दुःस्वरूपत्वेन रागप्रापितत्वात् । न च तद्वैदिकप्राप्तस्य निषेधा-
योगात्प्रापकस्य शास्त्रस्योपजीव्यत्वेन प्रबलत्वात्तेनैव वाक्येन
निषेधस्य बाधः स्यादिति शङ्क्यम् । “यजतिषु ये यजामहं करोति

इत्यादिवचनैः शुद्धचित्रादिकानामभावबोधनेन शुद्धचित्रकर्तृकस्याचमेधस्य
कलावभाव एव । * अन्यथेति * । पुराणादिवचनैर्वैदिकवचनसंकोचा-
स्वीकारे । * पतितस्येति * । पतितचित्रफलस्यैव, चित्रयन्मन्यस्येति यावत् ।
* तदिति * । अचमेधादिकरक्षित्वार्थः ।

* रागप्राप्तेति * । रागप्राकर्तव्यनिषेधाभिप्रायमित्यर्थः । ननु यत्र
रागतः प्राप्तिर्नास्ति किन्तु विधित एव, तत्र निषेधस्य स्वसाफल्यस्य विधेय-
शास्त्रसापेक्षायाः सत्त्वेनोपजीव्यतया विधिशान्तिस्तु सर्वथा निषेधेन बाधा-
योगात् । एवं च यथा निषेधकत्वेन निषेधशास्त्रं प्रबलं तथा विधिशान्तिमपि
निषेधशास्त्रोपजीव्यतया तस्मादपि प्रबलमेव विधिशान्तेनैव निषेधस्य
बाधः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—* नचेति * ।

* यजतिष्विति * । अत्रायमभिप्रायः । तैत्तिरीयसंहितायां “आत्रा-
व्येति चतुरशरमस्तु श्रौषडिति चतुरशरं येयजामह इति पञ्चाशरं
इत्यश्रो वषट्कार एव वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमवायत्.” इत्युदितं
“यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेषु” इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः ।
यजिष्ठानुषटितपद्वटितविधिवान्वयविहितकर्मसु सर्वत्र “आत्रावय” इत्या-
दीनि सप्तदशाक्षराणि पठनीयानि, परन्तु यजतिविशेषानूयाजेषु येयजा-
महोपजहितसप्तदशाक्षराणि न पठनीयानीति । अत्र च निषेधस्य
यथाविशेषविषयत्वेन प्रावक्ष्यं तथा विधिशान्तिस्याप्युपजीव्यत्वेन प्रावक्ष्य-
मस्तीति न निषेधेन विषेधेन बाधो युक्त इति विहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्प

नानुयाजेतु" (नै०सं० १-६) इत्यादौ सामान्याद्विशेषस्य प्रबलत्वाऽ-
त्रापि प्रापकसामान्यविधिनो विशेषनिषेधस्यैव प्रबलत्वान्न
सामान्यस्यैव बाधनादित्यास्तां विम्वरः । (४-६)

आश्रयस्वीय इति प्राप्तं परन्तु तच्च योग्यम् । अष्टदोषदुष्टाद्विकल्पस्य ।
किन्तु नमोऽज्ञाकराभ्येन सम्बन्धमाश्रित्य पर्युदास आसीयते । नमनूपाकलब्धा-
न्यामनूपाकल्यतिरिक्तज्ञानमङ्गीकृतानूपाकल्यतिरिक्तेषु वेदज्ञाने इं करोतीत्यर्थः
स्वीकरस्वीय इत्यादि प्रतिपादनं जैमिनिना "प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारम्भविधाने
प्राप्तप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः स्यात्" इत्यादिना पूर्वपक्षं कृत्वा "अपि तु वाक्यशेषः
स्यादन्वाक्यत्वाद्विकल्पस्ये विधीनामेकदशः स्यात्" इत्यादिना पूर्वोक्तं सिद्धा-
न्तितमिति ।

* सामान्याद्विशेषस्येति * । अथमभिप्रायः । सामान्यविधिश्च-
क्षत्योपजीव्यतया प्रबलत्वेऽपि निषेधशास्त्रस्य विशेषनिषेधकत्वेन सत्तोऽति-
प्राबल्यस्योचितत्वम् । अन्वया विधिशस्त्रेण निषेधस्य बाधे निषेधस्य सर्वथा
अपर्यवसेव स्यात् । सामान्यविधिशस्त्रविषये निषेधनिषेध्यातिरिक्तत्वेन संक्षेपे
तु निषेध्यभिज्ञे सामान्यविधेर्निषेधे निषेधस्य च चारितार्थ्येन नोभयोरपि व्यव-
त्तमिति । * सामान्यस्यैव बाधनादिति * । निषेधनिषेध्यातिरिक्तत्वेन संक्षे-
पादित्यर्थः ।

सुप्रार्थस्तु — तदङ्गानां — ज्ञानाङ्गानां "ज्ञानतो दान्त उपरतस्तिष्ठः
समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं परयेत्" इत्यादिभूतिबोधितशमादीनाम् ।
पूर्वसूत्रात्समासघटकस्यापि 'प्रवृत्ति'पदस्यानुवृत्तिः करस्वीया । तथा च असकृदा-
वृत्तिः करस्वीयेति कक्षति । वक्ष्यकान्तररित्यायस्तु तदङ्गानां — ज्ञानाङ्गभूतानां
"श्रवणं कीर्तनं विप्रोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्म-
निवेदनम्" ॥ इत्यादिनोक्तानाम्, असकृदावृत्तिः करस्वीयेति । ज्ञानं भक्तेरङ्गमि-
त्युक्तं तत्र "सा परानुरक्तिरीश्वरे" इति सूत्रस्यादीश्वरविषयकं ज्ञानं भक्तेरङ्गं भव-
तीति ज्ञातेऽपीश्वरविषयकं ज्ञानं त्रिविधं संभवति । "हा सुपर्वा" इत्यादिभूतः
ईश्वरो जीवात्सर्वथा भिन्न एव जीवेन स्तोत्रत्वं सर्वदा तस्य भजनं कर्तव्यमिति,

तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् । २ । १ । ३

(आत्मैकपदां बादरायणः । २ । १ । ४)

(उभयपदां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् । २ । १ । ५)

अन्यसाधनसाध्या धीर्भेदं वाऽभेदमाश्रिता ।

उत्कृष्टधीर्यतो भेदघटितार्थाश्रिता भिदाम् ॥ ७ ॥

सेव्यसेवकभावे हि भेदबुद्धिरपेक्षिता ।

आह स्म काश्यपो भेदविषयां भक्तिसाधनम् ॥ ८ ॥

व्यासोऽनन्तत्वरूपस्योत्कर्षस्याभेदतः स्थितेः ।

अभेदविषयां ग्राह बुद्धिं भक्तेस्तु साधनम् ॥ ९ ॥

भिन्नसत्ताकर्योर्भेदाभेदबुद्धयोर्व्यवस्थितिः ।

अधिकारिभिदेत्याह शाण्डिल्यः सफलग्रहः ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—*अन्यसाधनेति* । तत्र शास्त्र-
प्रतिपाद्यं ब्रह्म स्वभिन्नतया स्वाभिन्नतया वा ज्ञातव्यमिति
संदेहे दुःखदुस्त्रिनोर्जावब्रह्मणोरेकत्वविरोधात् भेदघटितोत्कर्षधी-
साध्याया भक्तेर्भेदं विनातुपपत्तेश्च स्वभिन्नतयैव ब्रह्म ज्ञात-
व्यमिति काश्यपः । तत्र, ब्रह्मस्वरूपस्यैव सतो निर्दुःखस्य
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “आत्मेति त्ववगच्छन्ति
ग्राहयन्ति च” इत्यादिश्रुतिसूत्रैः परमार्थमैवाहमित्यभेदबुद्धिः कर्तव्येति, तथा
भेदविषयाऽभेदविषयोभयप्रकारापि बुद्धिः कर्तव्येति विचिकित्सायां स्वीयं पर-
मेष्ठरभेदाभेदविषयकं मतं प्रदर्शयितुं तृतीयाधिकरणमारचयति—*अन्यसाधने-
तीति* । *स्वभिन्नेति* । परमात्मा सर्वथा मद्भिन्नोऽहं तस्य दास एव
केवल इतिरीत्येत्यर्थः । *अभिन्नतयेति* । “अहं ब्रह्म” इतिश्रुत्या जीवात्मा
वस्तुतः सर्वदा ब्रह्मरूप एवाशानेन भिन्न इति भासत इत्यादिरीत्येत्यर्थः ।
भेदघटितेत्यादि । अहमीश्वरान्निष्ठो दुःखित्वादीश्वरस्यादुःखित्वाच्च,
हंश्वरो मद्प्रेषया परमैश्वर्यादिमत्वेनातीवोत्कृष्टो भिन्नरचेत्याकारकभेदघटि-
तोत्कर्षविषयकबुद्धिरेव परानुरक्तिरूपभक्तेः साधिकेत्यर्थः । *भेदं विनेति* ।
भेदज्ञानमुक्त्यापकर्षज्ञानजनकम्, स्वापेक्षयोर्कृष्टवृत्तानं च अद्वो-
पपदकम्, स्वाराधनस्य विलक्षणानन्दादिजनकवृत्तानं च परप्रेमरूपभक्तिजन-

